

Larramendirekin aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta

JOSEBA ANDONI LAKARRA
(EHU, Gasteiz)

0. Laburpena

Segidan euskal hiztegi-gintza zaharraz hobekiago jabetzeko azterkizun diren gai zenbaitez arituko naiz; ez guztiez, noski, gehiegi bait dira agortzeko, ez eta guzti-erako ere, hiztegi bakoitzak arazo bereziak aurkezten bait ditu hemen ukitu orokorra-goez landa. § 1.ean Larramendi (L) aurreko hiztegi-gintzaz ihardungo dut gain-gainetik, diren filologi arazoak aipatuaz eta beren azterketak euskal hiztegi-gintzaren historiarako eta L artezago aztertzeko duen interesa aldarrikatuaz: § 1.1. Hitz zerrendak, § 1.2. Galdutako hiztegiak, § 1.3. Gordetakoak. § 2.ean L-rekiko azken urteotan izan den hurbilketa aldaketa zirriborratzen dut, ondorengo ataletan sendotzeko eta zehazteko asmoz. § 3.ean L-ren hiztegiaren praktikotasunaz ihardungo dut, gaztelera-euskara ordena ez dela horren aurkako aitzakia erakutsiaz (§ 3.1.); bestalde, egitura hori eta eredia (Academiako hiztegia) XVIII. mendeko hainbat hiztegi-ekin amankomunean duela gogoratzen dut, hori dela kausa indarririk gehiena galtzen duelarik apologizaletasunean oinarrituriko azalpenak. Atal hori amaitzeko (§ 3.2.) apologiekiko excursus bat gehitzen dut, batetik haien egitekoa ez bait da artez ulertu, eta, bestetik, euskal apologiak zuzen aztertzeko beren benetazko testuinguru-ruan (garaikide eta erkagai direnekin batera, katalan herrietakoekin, esaterako) egin behar dela markatzen saiatu naiz. § 4 iturri arazoei eskaintzen zaie: § 4.1.ean L-k ez zituela iturri guztiak aitortu gogoratzen dut eta baita oraindik alde honetatik aurre-rapenak Harriet (H) Eraskineko (E) nahiz Hirukoitzeko (HH) iturri izan daitezkeela aldarrikatzen; § 4.2.ean testukritikak hiztegi azterketari iturri bilaketan eman die-zaiokeen laguntza zenbaiten erakusgarriak dakartzat: sarrera konplexuen edo atzizki analisitik datozkigunak, E-ko adibideen bitartez; § 4.3.ean E-ko iturriez orain ditugun datu berrien aurrean diren arazoak zirriborratzen ditut, bereziki L-k baino lehenago haren iturriak ere Axular erabiltzetik datozkeenak. § 4.4.ean E-ko iturrien zenbatekoaz dakiguna laburtzen dut eta baita H ez soilik E-ko baina HH-eko ere izan zela erakusten. § 5.ean aurreko atalaren jarraipen gisa HH-ak garaiko bi hiztegi-ekin dituen harremanetarik zenbait puntu dira aztergai: § 5.1.ean Sbarbi-Urquijo

* Ene eskerrik beroenak adierazi nahi dizkiet Gidor Bilbao eta Ricardo Gómezi eman didaten laguntzagatik. Esan gabe doa geratzen diren hutsak neureak direla.

(*SbUr*) hiztegiaren kronologia eta egiletasunaz diren datuak miatzen ditut eta § 5.2.ean *HH*-ren bihurketa noraino iritsi zen mugatzen L-ren beraren euskara-gazte-lera hiztegiaren. § 6.a hitzberriei eman zaie: § 6.1.ean H-ren hiztegiko *-katu* eta *-kuntza-z* osatuak aztertzen dira, eratorriak sortzeko guztien erabileran eta euskara-frantsesa eta frantsesa-euskara hiztegien artean diren ezberdintasun handiek (zehatzago, frantses-euskara hiztegiaren den atzizkibidezko eratorpenaren aldeko joerak) azalpen berezia eskatzen dutela irudituz. § 6.2. eta § 6.3.ean L aurreko beste bi hiztegitako (Pouvreau eta Urte) hitzberriak sortzeko ohitura erakusten dut, ezaugarri hau ez zela L-rekin sartu euskal tradizioan, eta maila jaso eta landua (ez herrikoia) eraikitzeko gogoia legez aurretiaz zela frogatuz; atal honekin amaitzeko, § 6.4.ean Pouvreaux eta Urte beren euskal testuetan ere hitzberriak erabiltzen dituztela markatzen da, horrela L-k bereetan egitea itxadon daitekeen gauzatat aurkeztzen zaigularik. § 7.a garbizaletasunari/keriari dagokio: § 7.1.ean L garbizalekeriaren aitzindari egin nahi izan dutenen aurka bere benetazko usadioa zehazten dut, bera baino lehen Euskal Herrian izan diren garbizaletasunaren beste zenbait erakusgarri ere aurkeztuz (Etxeberri Sarakoa, Mikoleta) eta Akademien garaian zabaldua bazen ere garbizaletasuna, keriak beranduagoko direla gogoratzen; § 7.2.ean L aurrekoen artean ere garbizaletasunik badela erakusten dut: Mikoletaren adibidea bidenabar gogoratu ondoren H-ren euskara-frantsesa eta frantsesa-euskara hiztegien artean eratorpen atzizkien erabileran ikusi (§ 4.1.) asimetria erdarakada eta mailebu gordinenarekin errepikatzen dela erakusten dut, bigarrenean elementu horien ezabaketarako beraiazko gogoia kausituaz. § 8.ean filologi alderditik Hiztegi Hirukoitza eta gainerako hiztegi gintza zaharrarekiko ditugun eginkizun batzu aipatzen dira.

1. Larramendi aurreko hiztegi gintza

1.1. Hitz zerrendak

Erdiaroan hasten dira, izen hutsen aldamenean testuinguru edo itzulpen zehatzagoz argituaz erdal testuetan agertzen zaizkigun hitz, glosa eta esaldi eskutadak (ikus *TAV* adibide batzuetarako). Behar bezala bildu eta ikertu gabeko 2. graduko tradizio hau aberatsa da oso (Poza, Garibai, Etxabe, Villareal, *Corografía...*): euskal testu tradizioa den bezain murrizta izaki, kopuru zein gaien aldetik, hainbat hitzen lehen agerraldia aurreratzeko eta mordoxkaren hedadura, bizitza, erabilera eta esanahirako ezinutzizko gertatzen dira.

Aimery Picaud-en famatua dugu ezagutzen den lehendabiziko hitz zerrenda. Geroztik badira beste zenbait, urteak igaro ahala gehituaz: Von Harff, Marineo Siculo, Venturino... Europako bideen ugaltze eta seguragotzearekin Euskal Herrikoenaren seinale (ikus *TAV*). Erraz antzeman daitekeen legez, ezin itxadon larregi berba zerrenda llabur (bat ere ez dozena t'erditik gorakoa) hauetarik. Bidaiariak behin behineko eta preiazkoen dituen alor semantikoetara mugatzen dira: jan-edana, egoitza, horiek ordaintzeko dirua, izpirituarekiko beharrak... edo, inoiz, haragizko irritsei lotu ardurak.

Zerrendotarik gehienak ez ziren beren garaian argitaratu, baina beste batzu (Marineo Siculorena, esaterako) bai, eta XVI. mendetik aurrerako europar hizkuntzalarien iturri dirateke: ikus Garate 1961 eta Oroz 1981 Vulcanius-ez, edota Urkizu 1986

zenbait ikertzaile ingelesez. Alor honetan ere baliteke oraindik zer iker izatea, bai izan diren gainerakoak bilduaz, eta baita Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren itzulpenaren (edo haren zatien) erabileraz; bestalde, Leizarragarena hitz bilduma berrien sortzaile izan zen: cf. Llwyd-ena (Abott 1906) edo, zatika, Vulcanius eta Bullet (Aquesolo 1967).

Beren laburrean oso ezberdinak dira helburu eta egituretan Leizarragaren eta Oihenarten hitz bildumak: “Çuberoaco herrian usançatan ez tiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac”(70 bat hitz) eta “Neurtitz hautaco hiz bekanen adigarrria” (120 bat), hurrenez hurren. Badu Oihenartek enparauko “erakusgarri” interes-garririk:

[...] el hecho de encontrarse en la composición de la lengua española actual ciertas reliquias o restos muy conformes a los elementos de la vasca, muchísimas expresiones puramente vascas, o sacadas de éstas, de las cuales exhibiré una especie de muestra, tomada de las tres primeras letras del alfabeto[...] (*Notitia*, § XIII).

Larramendiren hiztegiko *estandarte*, *alabanza*, *ibero* eta gainerako etimologiaren aitzindari dugu, bada; diferentzi nabarmen batekin, ordea: ez da bertan ikusten jesuitaren harako “confieso que me retozo de risa...”, etab. (cf. Lakarra 1985a).

Hitz-zerrenda eta hiztegiñoen arteko dira Iburguen-Cachopín kronikaren amaian (1600-1605) gordetako euskara-gaztelerazkoa, Sarasolak (1983) lehendabizikoz argitaratua, eta Mikoletaren *Modo breue para aprender la lengua vizcayna*-koa (1653, baina joan den mendearen akabuan argitaratua; cf. orain Zelaieta 1988). Lehendabizikoan 150 bat hitz (gehienak errepikatuak kontrako ordenan ezartzean) ditu, eta 400 inguru, “los más usados en vascuence propio” (gaztelera-euskara) bigarrenak (ikus § 7.2.). Iburguen-Cachopín kronika han-hemengo materialez osatua izaki, hiztegitxo horren etorkiaren arazoa datorkigu berehala; argitaratzailea gipuzkeraren alde agertzen da argiro baina ez bide litzateke ezinezko arabera ordezkatzea ere (cf. Lakarra 1991c).

Nicolaas G. H. Deen-ek Kopenhageko Arnamagnaena Bibliotekatik argitara zituen lehendabizikoz Vestfirðir Islandiako herrialdean XVII. mendean idatzitako bi hitz-zerrenda: *Glossaria duo vasco-islandica*. Argitara ziren garaian argitara zirelako (1937), beharbada, ez ziren ezagunegi ikertzaileen artean Mitxelenaen salbuespenarekin (ikus orain Bilbao 1991a). Beren interesa, aldiz, ez da nolana hiko: 750 bat hitz (ez beti argiegiak islandiar fonetika eta grafia dela bide) baizen ez badira ere, euskal arrantzaleen eta islandiarren arteko kontaktua —bizia, oso, 16an eta 17an— ez eze beren artean sortutako pidgina ere isladatzen digu: *sumbatt galsardia for; Christi Maria presenta for mi balia, for mi presenta for ju bustana* (Hualde 1991a: 433hh). Euskararen etorkia Iparraldekoa dugu, izan ere handikoak bait ziren batez ere hara eta Canadara (ikus Bakker 1991 hango euskal arrastoez) zihoazen marinel gehienak.

1.2. Galdutako hiztegiak

Hiztegi oso eta benetakoetan badugu, gutxienez, gureganaino iritsi ez den hiruen berri: Bela zuberotarraren, Bidegarai baxenafarraren eta Joanes Etxeberri Ziburuko lapurtarraren bana, hain zuzen. Eta hori XVII.ean; hurrengo mendean beste hainbeste: Leintzko Oyangurenen tagalo-gaztelera-euskara (cf. Oyharçabal 1989), bigarren Etxeberriren (Sarakoaren, ikus beherago) eta Duhalderenak, alegia.

Arrastoren bat utzi diguna Ziburukoarena dugu: hainbat sarreratan Pouvreau haren hiztegiaren zordun aitortzen zaigu (ikus Urquijo 1910ean). Hauetarik anitz ulertzeko Oihenarten laguntza behar izan zuen hark eta deitoragarria da oso horko adibideen arabera —are gehiago egilearen obretako hiztegi aberastasuna ezaguturik— bestetan lekukotasunik utzi gabe joan zaigun altxor hori ez gordea.

Belari dagokionez (1586-1667) zera da dakigun bakarra: hiztegia eta baita, dioskunez, ondu omen zuen gramatika ere galdu egin direla, soilik haren errefrau bilduma txiki bat geratzen zaigularik euskarazko lekukotasuntzat. Egia da Peillenek (1983b) XVIII. mendearen amaieran eta XIX.aren hasierako haren ondorengo baten hiztegian XVII.ekoaren eragin edo jarraipenen bat ikusi nahi izan duela, baina ez du horretarako frogarik eskaintzen; zati on batean, gainera, nekez eskeini ahalko, Larramendiren eredu eta hitzak nabarmen bait dira.

Dominique Bidegarai kaputxinoaren zenbait diru eske badira 1675etik 1679raino (hots, heriotzeraino) Nafarroako Estatuari aurkeztuak euskara-latina-frantsesa (gero gaztelera ere bai) hiztegi bat eta “rudiments” —Etxeberri Sarakoak hatsapenak deitu zituen— batzu argitara asmoz. Nahiz eta egileak zioenez 20 urteko lana izan, Zuberoa, Baxenafar eta Lapurdiko hitz eta esamoldeak oro biltzen zituen, eta hagitx abantaila lekarkiekena euskal haurrei Euskal Herritik ilki gabe zientzien giltza zen latina eskuratzeko (cf. Etxeberri) nahiz Bidegaraik euskararen laudorio sutsuak egin —“ama hizkuntza”, orduan burua agertzen zutenak oro baino ederrago, hebraiera salbu, hartatik beste edozein baino hurbilago— Nafarroako Estatuaren laguntza berandutu egin zen eta egilearen heriotzak ez zuen lagundu argitalpenaren bide malkarreran (cf. Dubarat 1914 eta Oyharçabal 1989).

XVIII. mendeko, Larramendi aurreko (?) (eta jesuita batena, orobat) hirugarren hiztegi galduaren berria Gidor Bilbaori zor diot. Hara P. Delattre-ren *Les établissements des jésuites en France depuis quatre siècles*, Institut Supérieur de Théologie, Enghien, 1949-56, 1478. orrialdean zer irakur dezakegun:

Le P. Pierre du Halde, Béarnais ou Biscayen de naissance, nos archives dissent: Cantaber, né le 14 de septembre 1682, entré 1.er septembre 1699. Longtemps professeur de Lettres, quatre ans de Philosophie, seize ans de Théologie, il fut dix ans supérieur de diverses maisons, ensuite Bibliothécaire à Bordeaux où il travailla à un dictionnaire basque en trois volumes in folio, toujours recherché, mais disparu, comme beaucoup d'autres travaux, lors de la dispersion des Jésuites en 1761. “Humboldt, lit-on dans le *Bulletin du Bibliophile* de Techner (Paris, 1839, p. 544) dit qu'on lui affirmé que, s'il existait encore ce dictionnaire se trouvait à Bourdeaux [ez dio horrenbeste; soilik 3 liburukitzar irakurtezin bete omen zituela esan ziotela]. Celui qui écrit ces lignes peut dire à son tour qu'il les y a cherchées avec zèle sans pouvoir obtenir sur leur compte aucun indice”. Le P. du Halde vivait encore, infirme, au Collège de Bourdeaux lors de la suppression de la Compagnie (1762).

1.3. Gordetako hiztegiak

Nicolao Landucci lucarra izan zen 1562an osatutako *Dictionarium Linguae Cantabricae*-ren (eta beste italierazko eta frantsesezko biren) paratzaile. 112 folio, 6000 hitz eskas (s-tik aurrerakoek ez dute euskal ordainik), bete zituzten haren hiru

laguntzaile arabarrek: A gasteiztarrak (cf. Mitxelena 1958) eta B ekialderagokoek (cf. Zuazo 1989), bereiziki. Hiztegia ez zen 1958 arte (Mitxelena eta Agud-en edizioan) argitaratu, eta ez ezezagunez: Humboldt, Aizkibel, Azkue eta Urquijok izan zuten haren berri baina indartsuago izan bide zen Larramendik hartaz *Hiztegi Hirukoitz*-aren hitzaurrean esana: “pieza es por cierto muy despreciable, y que más se compuso para irrisión que para honor del Bascuence. Muy mal escrita en la ortografía, llena de barbarismos...”. Erdarakadak gora behera, L-k ez zituen, Eraskinean bederen, Landucciren aberastasunak baliatzeke utzi (cf. Mitxelena 1961, 1970). Argitalpenaz landa, Mitxelenaren ikerketak berebiziko garrantzia du bertan ematen bait zaigu artean ezezagun zen euskalki baten, —araberaren— berri, aldamenekoe-kin zituen harremanak zehaztuaz (ikus orobat Lakarra 1986b eta bereiziki Zuazo 1989). Orain material berriak (Gamiz, Portal) eta bai aldameneko euskalkien eta baita araberaren ezagutza hobea ditugularik, Landucciren hiztegiak azterketa berri-rik (eta 1958ko edizioan ahaztu zen orrialde pare gehitzea) merezi du (cf. Lakarra 1991c).

Silvain Pouvreau euskaldunberriaren euskara-frantses (eta, zati batzuetan, -latin-gaz- telerazko) hiztegia ehun bat urte beranduagokoa (cf. Vinson 1891, 1910) dugu. Parisko Biblioteka Nazionalen 2 kopia ezberdinetan (7 eta 8. eskuizkribuak) gorde da: 8.ak *çafarda*-tik *xusquerra*-ra gordetzen du 167 foliotan (gramatika ohar eta besterekin); 7.a osoa dugu, 213 foliotan, zuzenketa eta gehiketekin. Oraindik argita- ragabe badirau ere Duvoisin, Maurice Harriet, Azkue, Lhande eta bestek (Xahoren kopia ere ikusia dut) baliatu dute, aspalditik bait da ezagun haren aberastasuna. Oihenartek egindako oharrez landa, eta haren lanetarik jasotako berbekin batean, Pouvreauek Axular, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa (are honen galdutako hiztegia); Harizmendi eta honek moldatutako Haranbururenak ere (cf. Kerejeta 1991) bildu bait zituen (cf. Urquijo 1909 eta Vinson 1910) herritik jasoez landa. Halere, ikerke- ta oso atzeratua dugu: monografia on bat falta zaigu egituraz (mailebu, hitzberri eta eraketa modua barne; cf. behegera), bi eskuizkribuen arteko diferentziaz, hauen eta hiztegi laukoitzaren saio laburraz (cf. Bilbao 1992), frantsesezko eta espainierazko iturriez (Oudin, Covarrubias eta enparaez)... Bere euskal itzulpenetako hizkera ere argigarri bide genuke egiteko honetan. Ikus Lakarra 1991c, 1992b eta hemen § 6.2.

Pierre d'Urteren *Dictionarium latino-cantabricum* (Londres 1715) *a*-tik *commotus*-era baino iritsi ez arren, 2.457 orrialde ditu, 10.000 bat euskal hitzekin (cf. Urkizu 1989ko bihurketa), errepikatuak zenbatu gabe. Urteren aberastasuna ere handia da alor semantiko anitzetan bere argitaratzaileak markatu legez: landare, animalia, lan- bide...; bidebatez ez da ahazteko haren *Grammaire Cantabrique*-ko hiztegiñoa ere. Garbizalekeriaren etsai eta gogoan zuen bere jaioterriko (Donibane Lohitzuneko) hizkeraren ordezkari gisa aurkeztu ohi zaigu (horrela oraindik Urkizu 1989: 106hh) baina irudi hau neurri batean egoki izan arren ez bide da osoro (ikus § 6.3).

1741ean ateratakotzat dakar bere burua Martin Harriet “notari erreñalac” onduta- ko *Gramatica escuaraz eta frantsesez, composatua frantzez hitzcunça ikhasi dutenen faboretan* (Bayonan Faubet alarguna eta J. Fauvet erregueren imprimadoriac baitan) delakoak. Egileak irakurtzaileari ziotson ez zuen hura egiten “bera examinatua içateco, bai- ñan bai hunen medioz frantzez hitzcunça ikhasteco guticia duten euscaldunec, içan

deçaten lagunça eta errechtasun gutibat, presuna sabant eta jaquinsunec francez hitzcunçan eguiñ dituzten liburuetaric cerbaiten compreniceco, eta hetarik cembait provotchuren atherateco”.

Liburua, egiteko zen guztietarik atera bide zuen bakarra, aski handia da, bere 512 orritan. Horietarik heren bat, 268tik 440 bitartekoa, hiztegi bikoitzak betetzen du: “Dictionarioa escuaraz eta francesez, çoiñetan hasten baitire hitzçac escuaratic” (268-323) eta “Dictionnaire françois & basque. Dictionarioa francesez eta escuaraz” (324-440) direlakoek, hain zuzen.

Hiztegiok, beren xumean, ez dute aparteko arretarik merezi izan; esaterako Mitxelena 1970-ean ere ez dira, bidenabar bederen, aztergai. Alabaina, badirudi nola-baiteko eraginik izan dutela, zuzenean edo zeharka euskal lexikografiaren historian. Lècluseren *Manuel de la langue basque*-ko bi hiztegiak haien zordun ez eze kopia argi (eta “garbitua”) ditugu (cf. Lakarra-Urgell 1988); Añibarrok ere zenbait eskutada kopiatu zizkion (Urgell 1992) eta, gainera, bertan da Mitxelenak Larramendiren Eraskinean ezagutu gabe urti iturririk nagusia (cf. Lakarra 1991a). Badira, bestalde, beren egituran ikertzeke dirauten eta bai Larramendiren hiztegi-gintza eta baita aurrekoa beste modu batez ikustera garamatzaten ezaugarriak.

2. Larramendiren hiztegi-gintza: hurbilketa berri bat

Urte batzutatik hona mende hasieratik hedatua zen Larramendiren hiztegi-gintza-erekiko eta, oro har, L-erekiko hurbilketa aldatu edo aldaketarako bidean jarri dela dirudi (cf. Lakarra 1985a, 1991a eta hor aipatu bibliografia). 1929an haren hiztegi-gintza hitzegitea egokitu zitzaionean gaia “alferra ta parragarria” irudi zekiokela “jakintsuren bati” ohartzen zigun Orixek; *Genio y Lengua*-n “malogró su gigantesco esfuerzo extraviando el movimiento literario por los derroteros de la polémica esteril y de la diatriba ociosa” leporatzen zitzaion, eta “para los hombres de nuestra generación el P. Larramendi resulta casi una figura ridícula” otutzen zitzaion Villasanteri; irizki-deak bilatzea, gainera, erraz litzateke beharrik balitz.

Iritzion atzeko ikuspegia anakroniko eta agor zen filologiaren historiari eta euskararenari zegokionean, hurrenez hurren. L-ren etimologiak gezurtatzen eta haietaz iseka egiten zihardutenek, esaterako, ez bide zuten ikusi haien funtzioa (bataio agiri bailiren), ezta antzeman lanaren premiarik eza: “confieso que me retozo de risa...”, etab.

Hiztegia (gramatika eta gainerakoak legez) ez zuen “para no envidiar a otras lenguas alguno de sus ornamentos y curiosidades”, kanpotarrentzat etxekoentzat bainoago; “Larramendi izan da, lehendabiziko aldiz eta erabat hizkuntza larreako noranahiko bihurtu nahi izan duena” (Mitxelena 1984). Teorikotzat, alperrikotzat, zutenen aurka, haren lanaren praktikotasuna nekez bada ere antzeman izan da, helburuetan zein haiek gauzatzeko orduan: aski izan da berak esanak aurreiritzi gabe irakurri, garaikideen harreraz ohartu, besteren kultur proiektuekin erkatu eta ondoko 150 urteetako eragina gain-gainetik usnatzearekin.

L ez da uste izan den bezain bakan euskal hiztegi-gintzaren tradizioaren barnean. Hark baino lehen hiztegi-gileek asmatu zituzten hitzberriak, idazle landuek ere egiten zituzten bezalaxe. Areago dena, hizkuntzaren legeen arabera eta haren beharrak

berdintzeko, hitzberriak sortzeko ahalmena —hizkuntzaren askatasunaren seinale eta haren nortasunari zor zitzaion eskubidetzat— L aurretik aldarrikatua zen dagoe-neko (Etxeberri Sarakoak inork baino ozenago; cf. Lakarra 1985a, 1992b). Urrutitik zetorren katearen begi bat zen, bada, ez ikusi nahi izan den berrikeria; are gutxiago bitxikeria.

Hitzberrien erabilera ere ez zen Iztueta eta beste xebreren baten apetetara mugatu: sortzailearen beraren obran kausitzen ditugu lehen lekukotasunak, joan den mendaren azkenetaraino landutasunen batera heltzen den edozeinek ematen digularik, inola ere, L-ren hiztegiaren erabilera kultur gaienekin erkatuaz historikoki iker-tzeko behar adina lanabes (cf. batez ere Sarasola 1986; adibide berri batzutarako ikus orain San Martin 1991, Altuna 1992 eta Gómez & Lakarra, prestatzen).

Euskal hiztegigintzaren tradizio nagusiaren barnean eroso kokatzen bada, orobat literaturarenean. Hegoaldeko idazle askok hiztegiaren hitzaurrearen bitartez ezagu-tuko ditu Iparraldeko idazleak eta hiztegiaren bitartez eskuratuko haiengandik bil-dutako aberastasunak (bitzuen emendakin dira Zabalaren *Noticia...*, *VRB* eta Otxandioko eskuizkribua). Maisuaren esanei jarraiki hurbilduko dira literatur gipuz-keria eta bizkaieraren sortzaileak Axular eta enparauengana (ikus orain, lehenagokoez gain, Urgell 1991a, 1991b, 1992). Tradizioarekiko lotura hau L-tarren eta haren kideztako aranatarren arteko diferentzia aipagarria dugu. Ez bakarra, jakina, oso bestelakoak bait dira beren iritzi eta jokabideak euskal hitz altxorraz: jatorrizko hitzen, hitzberrien eta mailebuen egiteko eta erabilera esparruez. Ez da L-gan gero-koengan (Azkue tarteko) den mailebuen aurkako erabateko iritzirik, ez haiekin josiak diren aurreko idazleen liburuak erretzeko (Kirikiño batek legez) grinarik, demagun. Tarteko bidea eskatu zuen hark euskararentzat: ez ingelesek adina, nork bere hizkuntza mezpreatzea eta bertoko hitzak ahaztea bait lekarke, ezta frantsesek bezain guti, berba faltaz gogoetak gauzatzeko peitu bait ginatete (*gogora Corografía*). Bi “eskolek” (euskal historiografi erraz-zaleak hain gustoko duen berba orotarako eta agor hau darabildalarik) sortzen eta erabiltzen dituzte hitzberriak, ez ordea hitz berak (aranatarrenek aurrekoenak ordezkatzeko dituzte) ez eta egiteko berarekin. L-renak, jakintza arloetarakoak dira, soil soilik, ez eguneroko; ez zetozen ezer ordezkatzera, aldatzera ez garbitzera, hutsarteak betetzera baizik (cf. orain Pagola 1992 maisuaren hitzberrien bilduma baterako; ikasleenak, noiznahi orobatsu ez direlarik, bilgai ditugu).

Aipatzen ari naizen L-ren hiztegigintzarekiko ikerketetan emandako hurbilketa aldaketa honetan izan du bere pisua haren gramatika (cf. Gómez 1991) ere kontutan hartuak. Garaikideek eta ondokoek, orobat, gramatikan finkatzen zuten bereziki (“famoso por haber el imposible vencido”) L-ren ospe nagusia, eta ez bide zen hiztegiarena baino urriago haren erabilera. Ez da soilik, gogotan hartzekoa bada ere, euskal gaiztoko adibideak salatzen zituenean batez ere sintasiko hutsak salatzen zituelako; griegoengandik gutxienez datorren eta euskal ikerketetan ere isladarik izan duen pentsamoldeari atxikiz, gramatikari eman zion lehentasuna, “hizkuntza usteltzea haren arima eta forma ahitzea baita, gorputza hazi edo urritu. Haren arima eta forma den hizkuntzaren antze eta armoniak diraueno, gorputza diren berbak asko zein gutxi izan, ez da hizkuntza usteltzen eta lehenagokoa bera da” (*DT*, clxiv; ikus Lakarra 1985a eta 1992b azalpen zabalago baterako).

Aurreko mendeetan ere saiorik izan arren (cf. §1), XVIII. mendea eman dezakegu euskal hiztegi gintzaren benetako hasieratzat. Hiztegi eta hitz-bildumak ugaldu egiten dira: Landucci, Mikoleta eta Pouvreuren izenen aldamenean Urte, Larramendi, Aizpitarte, Arakistain, Harriet, Etxeberri Sarakoa, Bela, Añibarro, Mogel eta besterenak jar ditzakegu. Areago dena, hiztegi moetek ere ñabardura berriak hartzen dituzte: euskara-gaztelera, gaztelera-euskara-latina, latina-euskara, euskara-frantsesa / frantsesa-euskara, euskara-frantsesa-gaztelera-latina, ingelesa-euskara... hizkuntza bere osotasunean edota euskalki edo bailara bakarrean (Erronkari, esaterako) hartuz. Azkenik, XVIII. mendeko hiztegi gintzak —eta honen barnean Larramendirenak— artekoak ez legezko eragina izango du idatzizko euskal hitz altxorrekiko edo, oro har, hizkuntzaren historiarekiko: ezaguna da, inprimatu ere bera izan zen inprimatu bakarra, Azkueren hiztegi bitartean Larramendirena dela eredu eta iturri orokor.

Ez dut esango oso atzeraturik dela euskal lexikografiaren historiaren garai haien azterketa, honekin norbaitek gainerakoak aurreratutako edo aurreratuagoak dabiltzala uler bait lezake. Eta, izan ere, ondoko garaiko hiztegi gintza —Mitxelena L-z eta Azkuez egindako ikerketak salbu— ez dago hemen aztergai dukeguna baino egoera hobean: hasierakoek edo zaharragoek gure artean —bestetan legez— arrakasta hobero izan ohi dutenez, haiei buruzko lan edo bibliografi aipu gehiago eriden dezakegu. Halere, hor datza zenbait hiztegi eskuizkribaturik (Pouvreurena bera!), hainbatek ez du ikertzaileen —ez lexikografoen ez hizkuntz historiaz zaletuen— arreta berezirik erdietsi, eta erdietsi dutenek zenbait ohar solte (biobibliografi az gehientsuenean) izan da jaso guztia.

Urte eta Harriet oraingoz alde batera utziz, gainerako hiztegi gileak L-ren *Hiztegi Hirukoitz*-aren inguruan bil ditzakegu, haren moldaketa (Aizpitarte, Aizkibel), erasikin (Arakistain, Goitiandia) edo —gutxienez— zordun (Añibarro, Sbarbi-Urquijo) bait dira guztiak, are atzerrian: cf. Aquesolo (1967) *Bullet-en* euskal hiztegiaren egituraz. Eta eredu edo iturri horrekiko ezezagutza da, azken finean, gainerakoetan ere isladatzen eta errepikatzen dena. Izan ere, norbaitek besterik baleritzo ere, *HHa* ez da ezagunegia. Ausartuko nintzateke esatera hartaz idatzi duen batek baino gehiagok ez duela ez gorputza ez hitzaurrea bera osorik irakurri, usu aurrekoen gaitzespenak saltsakari berak edo eskasagoak erabiliz erregostera mugatuaz.

3. Hiztegiaren praktikotasunaz

3.1. Gaztelera-euskara ordenaz

Usuegi besterik idatzi bada ere dagoeneko (cf. Lakarra 1985a, Mitxelena 1984) aski argi geratu bide da Larramendi ez zela izan ustezko edertasunen soan eta haien bilketa alferrean aritu ziren horietakoa, “obra púramente teórica” deitua izan arren.

Hiztegiaren ordena bera ere hartu izan da gaineratu zaizkion aitzakion artean:

Dentro del mismo plan compuso el *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuense y Latín*, con el objeto de probar que el euskara es una lengua culta. Siendo la suya una finalidad apologética su objetivo principal es devolver el honor a la lengua insultada, se entiende que Larramendi, siempre que la realidad no se ajuste a la pureza que él defiende, no tuviese reparos en inventarse una realidad a su gusto. Así el *Diccionario Trilingüe* está lleno de términos vascos inexistentes, inventados por el autor para la

ocasión. La obra está escrita y pensada para los extraños, no para los vascos, y las correspondencias vascas se hallan en función de los términos castellanos. (Sarasola, *HSLV* 55).

La disposición del *Diccionario* (castellano-vasco-latín) es un pie forzado que le obligó a rellenar con neologismos los huecos sin traducción (Mitxelena, *HLV* 102).

El diccionario propiamente dicho comprende dos tomos, y está ordenado en forma de diccionario castellano-vasco, o sea, se toman como base las voces castellanas del Diccionario de la Real Academia Española, y al lado se ponen las voces vascas y latinas correspondientes al vocablo castellano. [...] Es decir, que las voces vascas están ordenadas y traídas en función de las castellanas. Por fuerza del mismo plan adoptado, la atención del lexicógrafo tenía que verse sobradamente absorbida por la preocupación de buscar términos que fuesen equivalentes exactos de las voces que hallaba en los tomos del diccionario de la academia española, o de crearlos cuando no los hallaba. De todas formas, y a pesar de los graves defectos señalados, fue una obra verdaderamente titánica la llevada a cabo por el P. Larramendi, y el caudal de voces auténticas que ha recogido en su diccionario es muy considerable. También aquí ha ocurrido que al comprobarse las muchas voces de forja que hay en el diccionario larramendiano, se desestimó con exceso su valor real. (Villasante, *HLV*, 134-135).

Gramatika eta Hiztegiaren hitzaurreetan garbi asko uzten du gogoan duena zera dela, euskara "goren gradora" igotzea, bai kanpokoentzat (apologien bitartez) eta baita etxeokoentzat ere, landuaz eta egokituaz. Berariaz erlijio zabalkundea aipatuarren, eskola eta gainerakoak ez ditu ahanzten, eta seglarren eskuetan ere berebiziko tresnak dirateke, zeinnahi mezu moeta zabaltzeko, Iturriaga eta Iztuetaren, Egiategi eta Ulibarriren eta beste hainbat eta hainbaten obrak lekuko (ikus Gómez-Lakarra, prestatzen). Ez dugu zer dudatan jar iparrizartzat praktikotasuna zuela honelako lekukotasunak urriak (ezezagunegiak, hobe) izan arren.

Ezer baino lehen berresan dezadan (cf. Lakarra 1985a) ez zaiola duen garrantzia aitortu Patxi Altunak (1967) argitaratu Larramendiren euskara-gaztelera hiztegiari. Bere hirukoitza atzékoz aurrera jartzeko saio amaitugabe honek (ikus §.5.1.) froga garbia damaigu, oraindik gehiago behar bagenu, hiztegia atzerritar etsaiei ihardesteko aterea dela pentsatzen dutenen aurka; soilik Larramendiren heriotzak eta hark usu salatu (*HH*, xxviii hh, Altuna 1967: 139) euskaldunen ezaxola eta zabarkeriak azal dezakete andoaindarraren euskara-gaztelera hiztegi hori lehenago eta gehiago ez ezagutua eta, horrenbestez, L-ren hiztegi gintza lanak beste begiz ez ikusia.

Asmatutako hitzberrien zergatia, Larramendi eta garbizaletasuna eta L-ren hiztegiaren helburu eta emaitzez bestétan ere (1985a) mintzatu naizenez, nakion hemen haren hiztegiaren egiturari, hots, gaztelera-euskara-latina ordenari. Konpli da ikustea egileak berak zer dioen hiztegia euskara-erdara zergatik ez den azaltzean: "Mi primer pensamiento fue poner primero la voz bascongada y después la correspondiente castellana y latina; pues así se llamaría al parecer con más oportunidad diccionario del bascuence. Pero mudé la idea atendiendo a la utilidad de este género de obras". (*HH*, xxxviii)

Ez zuen gehiegitarako balio lehendabizi euskal berba jarriz geroz; Espainian nahiz Euskal Herrian hiztegia erabili behar zutenek bazekiten jadanik gaztelera, eta

zekiten gaztelera horretaz baliatu beharra zuten euskara (gehiago) ikasteko. Anglès-ek bere *Prontuario orthologi-gráfico trilingüe en que se enseña a pronunciar, escribir y letrear correctamente en latín castellano y catalán-en* (Barzelona 1743) katalanari dago-kion zatia ere gaztelera zergatik den azaltzeko "es constante que en España (aunque sea catalán) ninguno hai, si es literato, que ignore la castellana" dioşku (apud Colon-Soberanas 1985: 116). Gainera, eta ohar bedi honetaz, euskaraz ez zuen bospasei dotrina baino aurkitzen; gaztelera, aldiz, baziren argitaraturik hainbat liburu ia kultur arlo guztietan, eta kultura hori zen eskuratu eta euskararatu behar zena; ikus beheragoko Baldiri Rexach-en antzeko pasartea (1749) Euskal Herritik kanpo ere antzeko arazorik (eta aterabiderik) izan dela ohartzeko.

Badirudi XVIII. mendean ez zela Larramendi bakarra izan hartu zuen eredu hartzen. Ez da soilik Aizpitarte-Real Sociedad Bascongada de Amigos del País-en kideasuna (cf. Altuna 1985, Echenique 1985); hitz zerrendaz goragoko lanik egin nahi zuenak L-ren eredu bera hartzen zuen Euskal Herririk landa ere;

A partir de la publicació del *Diccionario de la lengua castellana* per la Real Academia Española (Madrid, 1726-1739), estimulada per la del diccionari de La Crusca de Florència (Venècia, 1612) i per l'edició dels diccionaris d'altres nacions, nasqué a les diverses terres de parla catalana la necessitat de posseir un diccionari semblant. Aquell repertori castellà esdevinguè, com veurem, una meta i un model a seguir (Colon-Soberanas 1985: 127).

Quan el 24 d'abril de 1770 es tornà a tractar el mètode que s'havia de seguir per formar el diccionari català [Barzelonako Acadèmia de bones lletres-ena], es va recomanar tenir present el que havia fet l'Acadèmia de la Crusca i l'Espanyola per a llurs diccionaris. I hom acordà "que el diccionario que va a formarse sea al mismo tiempo sucinto y claro, tan completo que se pueda, para que sirva de depósito de la lengua catalana y de desempeño para la utilidad del público, no sólo en punto de las voces usuales y corrientes, sino también para la inteligencia de la antiguas y aún de las antiquadas, que deberán incorporarse con las demás por orden alfabético, señaladas particularmente y con las remisiones convenientes a los vocablos que les corresponden en el día. Las varias acepciones y sentidos de unas y otras, ni los precisos exemplos de comprobación deberán omitirse, como ni la interpretación latina (ibid, 131).

La disposició del Vocabulario [Mallorqui-castella, fra Antoni Oliver-ena, Josep Tògores i Zanglada eta Guillem Roca-k osatua] i de la seva continuació és senzilla. Segons l'enlluernament provocat pel diccionari de l'Acadèmia espanyola, hom ha seguit el cabal lèxic d'aquesta obra (sens dubte l'edició princeps) i ha establert una llista per ordre alfabètic dels mots mallorquins, al costat de cada un dels quals són donats els equivalents en castellà i en llatí (ibid, 125).

Ros [*Breve diccionario valenciano-castellano*, 1739] tingué l'acudit de copiar al costat del mot castellà d'alguns lemes catalans la definició donada pel *Diccionario de la Academia de la Lengua Española* (ibid, 123)

D. Félix Amat, que Vm. conoce, i algún otro compañero tienen adelantado el Diccionario Cathalán que piensan imprimir; han seguido el Diccionario de la lengua castellana, i recogidos los diccionarios de nuestra lengua le han aumentado de muchas voces... (Mayans-i 1784an egindako gurun batetik; ibid, 134).

3.2. Bidenabar apologiez

Baliteke oraindik norbaitek pentsatzea lan hori (eta egitura horretan) soilik "para no envidiar a otras lenguas alguno de sus ornamentos y curiosidades" burutu zuela. Haatik, ez zuen zertako. Jadanik egina zuen horrelakorik bere *De la antigüedad*-en edota *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria*-n; aski zuen zerbait gehiago erantsi nahi bazuen hiztegiaren hitzaurrearekin, baina ez zuen zertan egin 800 orri handitik gorako hiztegiarik. Arrotzekin jokatzan ari zen partida irabazia zuen eta tantu askogatik Arakistainek ziotsonoz. Burukomin gehiago ematen zion, ordea, euskaldunen epeltasunak eta behin eta berriz inarrostean zien; erdal testuetako euskarazko zatiak ez dira beti arrotzak iraintzeko edota haietaz irri egiteko; *Corografía*-n, esate baterako, euskaldunen batasun faltaz eta alferkeriaz, eta horietatik datozkeen arriskuez mintzo da.

Apologiaren premia eta arrazoia ere ez da behar bezala ulertu izan. Etxeberriek, beste zeinnahi bezain zuhur eta praktikotzat izan ohi dugun egile batek, euskararen apologia ematen digu bere *Escuararen batsapenac latina ikbasteco* gramatikaren *aitzinean* eta honen sarrera bezala; irakur dezagun azkeneraino L-ren lehen obraren tituluak: *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas*. Lehenago ere gogoratu dut, izan, luzeago dela, bigarren zati hau denek ez ezagutu arren: *Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta lengua*. Hots, bai Etxeberriek eta bai L-k *beharrezko, nahi eta nahiezko* dituzte apologiak. Gramatika bat edota hiztegi bat "gauza serioegia" zen oraindik zeinnahi hizkuntzari buruz egiteko; *merezi* egin behar zuen hizkuntza horrek. Frogatu egin behar zen deskribakizuna hizkuntza bat zela eta ez erdipurdiko ahuntzerdara edota zarata nahasi eta itsusizko sorta bat.

«Certo é que a lingua castelhana muito melhor é que o vasconço de Biscáia e o çeçeár çigano de Sevilla, as quaés nam se pôdem escrever" (João de Barros, in Buescu 1971: 397).

Amado Alonsoren hitzetan "[Barros] ha buscado en el vascuence y en el gitano dos ejemplos extremos de jerigonzas y lenguas bárbaras [...] en contraste con las lenguas civilizadas" edo oharrean argitaratzaileak (Buescu) dioskunez "Para João de Barros o vasconço apresenta-se como o prototipo de língua bárbara e ininteligível (Cf. *Déc.* III., ed. de Hernâni Cidade, pág. 262)". Ez dut Barros-en beste obra hori eskuratzerik izan baina Alonsok aipatutako "Diálogo em louvor da nossa linguagem" horretatik atera gabe hizkuntz nahasketa azaltzeko "E assi os filósofos, matemáticos, juristas, médicos, todos antre si trázem termos que nam sam latinos nem gregos, mas cási um *vasconço* de artes em que os hómens gástam tantos anos (400-401, etzana neurea). Edo "quanto à dificuldade de gramaticalizar e ortografiar tal língua, diz: "ôs que fálam vasconço, que trócam umas lêteras per outras" (Buescu 1971: liii)

XX. mende honetako hizkuntzalaritzan onartezinezko gertatzen bada ere honelako jarrerarik, hedatuena zen orduan eta lekuko garbiak eriden daitezke:

Sobre el portugués y el catalán apenas habla Madera. Trata a ambas lenguas como idiomas secundarios, que tenían más o menos la misma estructura que el castellano, pero con grandes divergencias en el vocabulario. *Madera considera que no vale la pena tomarse el trabajo de estudiar una lengua que no pertenece a las 72 lenguas originarias y que debe su existencia a mezclas posteriores.* (Bahner 1966: 111; etzana neurea).

Soilik honi aurre egin ondoren jaitsi zitekeen “praktikara” eta gramatika edo hiztegia argitaratu edo argitaratzen saiatu, beti —gogora Bidegarai (cf. Oyharçabal 1989) eta Etxeberri— argia ikustera ez bait ziren iristen.

Apologista “teorikoek”, ez zuten bigarren urrats hori ematen, noski, beren egiazko helburua eta xedea ez bait zetzan hizkuntzan bertan, hizkuntzaren atzean edota gainean baino. Etxeberri eta L bezalako “praktikoek”, ostera, lehenengo saioa urratsztat, erabili ohi zuten bigarrenera heltzeko asmoz. Modu honetan ez ulertzeak, eta anakronikoki egungo irizpide eta helburuetarik epaitzeak azal bide lezake Azkue eta Aranaz geroztik L-k pairatu duen beherapen eta hondamena, Villasantek zioskun meziprezura iritsi arte.

Tovar-ek (1980) ezin ase gaitzake ez XX. mendera arteko euskarareriko azterketen histori gisa ez euskararen inguruan izan diren mitologia eta ideologiaren azterketari dagokionez. Ez da, soilik, hutsuneak direla (nabarmenak, hala ere, Claveriaren bertsoak nekez lepora ahal dakizkiekeen Sarako Etxeberri edo Kardaberatzena); testuingurua zaio falta. Hots, mitologia eta ideologia horiek zertarako dira, nondik datoz, eta, bereziki, Euskal Herria ote beren kokagune bakar? Bestalde, eta hau ez da Tovarri bakarrik egotz dakiokkeen errua, ez dirudi egoki hizkuntz ideiak erkatzekotan behin eta berriz Gaztela edo Frantzia gogotan izatea. Hor dira, hurbilago segurki, berena estatu hizkuntza bilakatzea lortu ez zuten katalan herriak, Galizia eta, beharbada, beste anitz Auñamenditik iparrerantz.

Hara Josep M. Miquel y Vergés-engandik (*La filologia catalana en el período de la decadencia*, 1938, berrarg. 1989) hartzen ditudan pasarteok:

Ignasi Ferreres, en la seva ja citada *Apologia del idioma català*, és un altre rebel. El títol sol és eloqüent, i els adjectius, amb què algú moteja el nostre idioma, “aspre, incult y escàs” són base del seu anatema. Cal associar els noms de Josep Barberí, Miquel Pla, R. Simon Pla, Josep Puiggarí, Antoni Savall, Francesc Surià i Joan Ignasi Savall amb l’esperit de l’apologia, ja que sabem que figuraven en aquella societat que, amb el nom de Comunicació Literària, subsistí nou o deu anys (XVIII. mendearen hasieran) amb finalitats reintegratives. (85)

Juntament amb aquestes activitats (Ferreres-enak) destaca el gest exemplar dels prelats del Principat, que el 1727 disposen i ordenen que no es permeti explicar l’Evangeli en altra llengua que la catalana. (83)

Baldiri Rexach (*Instruccions per la ensenyansa de minyons*, 1749koaren egilea) no és pas un home indiferent a la sort del nostre idioma; ben al contrari, se’ns mostra gelós de la seva glòria i propugna el seu ús literari. Fa bonic el que diu en el capítol “De la sciència de las llenguas:” No me diga algú, que les bons llibres de las llenguas estrangeras ja se troban traduhts en la llengua pròpia, y nativa, perquè això és cosa molt falsa, y singularment respecte de nostra llengua Catalana, respecte de la qual podem dir, que són molts pochos los llibres estrangers, que si troban traduhts, y no sols los hòmens Doctes Cathalans han faltat en no fer la traducció de molts llibres estrangers, que són utilíssims, però sí també han faltat, en no escriurer en Cathalà alguns llibres molt bons que han fet imprimir en llengua Castellana, o en Llatí, com si la Nació Cathalana no meresqués, o no tingué la necessitat de ser tant instruhida, com quiscuna de les demés. (88).

Etxeberri eta Larramendirengan (orobatsu, Bidegarai baitan aurreko mendean) elkartzen dira, batak bestea osatuaz, zein bere aldetik ia ulertezin lirarekeen apologista, gramatikalaria eta hiztegiilea. Badute iderik, garaikideak gainera, Euskal Herriko landa. Hara, esaterako, bila daitezkeen ugarien artean, Colon eta Soberanas-ek Carles Ros-ek (A. Basterorekin batera XVIII. mendeko katalan filologiaren gailur Miquel i Vergés-entzat, 1938: 105) diotena:

la seva producció més interessant per a nosaltres ultra la de dos opuscles apologètics de la llengua, és la d'un bon nombre de tractats gramaticals i ortogràfics i de vocabularis, escrits tots amb una sola finalitat: facilitar el coneixement, pràctic i profund, de la llengua autòctona (1985: 122).

4. Iturriez

4.1. Iturri guztiak aitortu ote Larramendik?

L-k bere iturriak hiztegiaren hitzaurrean aitortzen ditu (*HH* §§ XIX-XX eta XXVII); batetik liburuak, batez ere lapurtarrak; bestetik herritarrengandik jasotako hitzak; azkenik bere kabuz asmatuak, zientzia hizkuntzarako. Hori, ordea, azalpen orokorra dugu, eta ez digu, beranduago Azkuek aurpegiratu zion bezala, zeini bere etorkia (idazle edo herria) ezarri eta azterketa luze baten bitartez baino ezin jakin zein nondikoa datekeen. Azterketa hori gehienbat egiteke dugu, euskal lexikografiaren historiarako duen interesa ez balu bezala. Diodan zerbait, ordea, bestetara baino lehen: Azkueren eta gerokoen aipatu kritika ez da zuzena, L-k ez bait ditu etorki markak ahazten zabarkeriaz; berak diosku berariaz utzi dituela ezartzeke Euskal Herri osora hedadaitezen eta ez ahantz, halako edo holako tokitan baino ez zirelako orduan gordetzen (ikus Lakarra 1985a eta Sarasola 1986). Zalantzarik gabe, baten bere egitekoan dialektologi aitzindari izateaz goragoko asmorik.

H-en *Gramatica escuaraz eta frantsesez*-koa (1741) da (cf. Lakarra-Urgell 1988) Lécluseren *Manuel de la langue Basque*-ko frantses-euskara hiztegiaren (1826) iturri nagusia. Ez da Lécluse, haatik, haren zordun bakarra, iturriari zor dizkion Lécluseren hiztegioko zenbait ezaugarri markagarri L-ren *E*-n ere errepikatzen bait dira; *E*-ren beste iturri, artean ezezagun, baten aurrean garelako onartu beharra dugu, bada (cf. Lakarra 1991a; Urgell 1992 Añibarroren H-rekiko zorraz).

Hitzaurrean berak H aipatu aipatzen digu: "Acaba de imprimirse una Gramatica de Bascuence, y Francés, por su Autor Monsieur Harriet, con muchas curiosidades, y un Diccionario cortito del Bascuence, y Francés, todo en octavo; cuyas voces con otras, que le faltan de su Dialecto, se hallarán en mi Diccionario". Zenbait lerro beherago deskribatzen eta epaitzen duen Landucciren hiztegiarekiko juzku gaiztoa ez bada ere, badirudi, itxura batean, L-k ez zuela progotxagarritzakorik eriden Martin Harrieten gramatika atera berriko hiztegiatan.

Larramendi aztertzerakoan itxura eta aitor hutsetan ez gelditzea komeni zela aspaldi erakutsi bazigun Mitxelena, orain dagokigun iturrien azterketan ere aurkituko dugu horretarako ziorik. Hara bestela H eta *E*-ren arteko huts bateratzaileak eta H-ek baliaturik *E*-n egin daitezkeen irakurketa zuzenagoak:

436. Muro, *afantua*, cf. H "mur, *afantua*, *pareta*, *murrua*". Cf., aldiz, bertan "maçonner, *asantacea*". 600. Semejante, *alayo*. H "*halai*oa, pareil, semblable" bertako "Fau-

tes à cor[r]iger dans les Dictionnaires"-en ere biltzen zaigu: "p. 299 *balaioa*, l[isez] *halacoa*" (511. or.). 629. Tacha, *narraioa*, *narrioa*. H "tâche, *notha*, *narraioa*". 203. Despedazar, *pedazatu*. H "piece, *pusca*, *pedebua*"; "rapiecer, *pedebatcea*". 423. Miseria, *exceria*. H "misere, *exceria*, *escasia*, *laceria*". 463. Ocasión, *aurguina*. H "occasion, *parada*, *aurguina*", "si j'étois en occasion, *aurguiñan banainz*". 622. Suponer, *balizcatu*. H "le moulin suposé ne fait pas de farine, *balizcaco iharac ez du iriñic eguiten*" eta "suposer, *balizcatcea*".

H hartzekodun seguru dugu, bada. Zor horren zenbatekoa, aski larria, E-ko sarrerren banan banako azterketa batek esango liguke (cf. Lakarra 1991a); hemen soilik zenbait adibide aipatuko dut.

12. Aceptar, *onartzea*. Cf. H "accepter, *topatcea*, *onbarcea*", letraldaketa sistematikoarekin; 79. Atraverse, *ausartatu*. Cf. H. "oser, *ausartatcea*" eta "atrehitcea, *ausartatcea*, oser", "ausartatua, osée, f.". 105. Brazo, *galzarra*. Cf. H "galzarra, bras, m." (Fr-eusk.koan, "bras, *besua*", "sein, *galzarra*". 176. Cuidado, *gardia*. Cf. H "sérieusement, *gardiacorqui*", "sérieux, *gardiacorra*", "fidèle pour tenir le secret, *gardiacorra*". 352. Justificar, *bitoretu*. Cf. H. "justifier, *bitoretcea*", "il a été justifié, *bitore athara da*". 368. Momento, *liparra*. Cf. H "instant, *liparra*", "un instant, *lipar bat*", "dans un instant, *lipar baten buruan*". 373. Lienzo, *liñia*. Cf. H "liñia, linge, m.". 377. Limitar, *cbedatu*. Cf. H "limiter, *cbedatcea*", "marquer, *siñalatcea*, *cbedatcea*". 391. Malicia, *amarrua*. Cf. H "malice, *amarrua*", "malicieux, *amarruxua*". 410. Melancolía, *languiadura*. Cf. H "melancolie, *languiadura*". 428. Moneda, *chebea*. Cf. H "monoye, *moneda*, *chebea*"; "la monoye d'un écu, *luis baten chebea*", "chebea, menu", etab.

H-ren eragina ez hitz solteetan baina hizkuntzazko eta grafiazko xehetasun anitzetan kausi dezakegu:

5. Abrigo, *malda*. Azk-k dioenez adiera honetan BN da berba hau; cf. H "abri, *leiorra*, *malda*", "à l'abri, *maldan*, *estalgunan*, *atherian*". 15. Acomodar, *onsatu*. 153. Componer, *ontsatu*. Ekialdeko *on(t)sa*-tik Mitxelenarentzat (M). Cf. H "acommoder, *onsatcea*". 247. Escoba, *jatsa*. M-k ekialdekotzat du (Ax *isats*); cf. H "balay, *jatxa*", txistukariaren grafia ohi bezala egokituz. 266. Facciones, *hazbeguiac*. Azk-k *azbegi* "facciones" B-kotzat du, baina L-ren letraldaketarako ohiturak ezaguturik iparraldeko iturri batek behar du; cf. H "traits de visage, *hazbeguiac*". 376. Lima, *carraca*. "Leiz" (M) baina H "lime, *lima*, *kharraca*"; "limer, *limatcea*, *kharracatcea*". 401. Marca, señal, *zagutcunza*. Harrigarri M-rentzat (errata ez bada) batez ere GN-tzat jo ohi bait da e-. Baina cf. BN-koa den H-n: "marque, siñalea, *zagutqunça*". 407. Mediño, *mediocre*, *erdixucoa*. Ez dator Ax-etik hark ez bait darabil grafi hori, bai, aldiz H-ek: "médiocre, *erdixucoa*". 496. Pasatiempo, *aliaca*. H "aliaqua, *passetemps*". 657. Tumulto, *biaorea*. M-k bearn. zah. *biafore*, gask. *biabore*, "grand cri, clameur, appel au secours, etc." (FEW 14, 377b) familiarekin lotzen du, iturburuaren bilaketa gidatuz: "H" tumulte, *biaorea*, *alarma*.

4.2. Testukritika hiztegiatan. Sarrera konplexuak eta atzizkiak

Testukritika liburuetan ez da eriden ohi gauza handirik hiztegiez. Izan ere, hertsian, ez dira *testu*, (hizkuntz historialariek, gure artean are *HLEH*-ak edo *OEH*-ak, bereizi ohi dute testuen lekukotasuna eta hiztegiatetikoa), eta berez, ez dagokie testukritikalariei haien azterketa. Alabaina, pentsaketa apur batek erakutsi liezaiguke nekez onar dezakegula honelakorik. Hasteko, edizio eta eskuizkribu diferenteen

arteko ezberdintasun anitz hiztegi arazoak dira: hitz aldaerak, sinonimia arazoak, arkaismo eta berrikuntzak, etab; bestetan kopiagile, moldatzaile edo argitaratzaileen batek delako testu bat prestatzeko halako edo holako hiztegia erabili du. Azkenik, ez da zaila ikustea hiztegien azterketa filologikoak badituzkeela lexikografia hutsez landako emaitzak (iturriak zehazteko orduan, esaterako); ez bide da ezinezko, halaber, hiztegien azterketan testukritikaren ariketatik ateratako ezagutzaren bat edo beste interesgarri izatea, eta are, ditekeena iruditzen zait, alderantziz. Gorago ikusi dugun huts bateratzaile eta irakurketa hobeen erizpidez gainerakorik erants dezakegulakoan nago eskuartean ditugun azterkizunetarik abiatuz.

Sarrera anizkunik. Hiztegietan ematen diren sarrera konplexuak, nahiz iturri anitzen arrasto nahiz dagoeneko iturriek izan ditzaketenen islada izan daitezke. Honela, inoiz sarrerako hitzetarik bat Ax-engandik hartua eta bestea(k) Land edo RS-etikoak ditugu E-n. Alabaina, arrunt errazago azal daiteke E-ren egitura ezaugarri hau beste hiztegi bat duenean iturri:

144. Colcha, *cunchoina*, *matelasa*. Cf. H "matelas, *cunchoiña*, *matelaça*". 149. Comer demasiado, *chiflatzea*. 150. Comer con gusto, *ñaflatzea*. Cf. H "manger, *jatea*", "manger par excès, *chiflatcea*", "manger avec goût, *ñaflatcea*". 169. Cosecha, *uztailla*, *biltzapena*. Cf. H "saisons, *ustaillac*, *bilçapenac*". 195. Desconfiado, *fidagaitza*. 196. Desconfianza, *fidagaiztasuna*. Cf. H "méfiant, *fidagaitça*, *iduricorra*"; "méfiance, *fidagaiztasuna*". 270. Faltriguera, *saquela*, *chiscua*. Cf. H "poche, *saquela*", "pochette, *chiscua*", *sakbela*, *poche*". 405. Matanza, *sacailla*. Hacerla, *sacaillatu*. Cf. H "massacre, *sakailla*", "massacrer, *sakbailatcea*", "massacrer, *sarrasquitcea*". 452. Nones, *bacochia*. 489. Pares, *birichia*. Cf. H "paire, pair, *parea*, *biritchia*", "impair, *bakbotchia*", "*biritchia*, pair, m.", etab.

Atzizkiak. Ezagun denez (cf. bereziki Sarasola 1986, xehetasunak xehetasun) idazkera landuaren tasun markagarrienetaririk delarik atzizkien erabileraren ugaltzea, eta ez izaki atzizki bakoitzaren zedarritzapen tinkoegirik, usadio bereziak aurki daitezke egileen artean, bai atzizki hautapenari, eta baita atzizki bakoitzaren balioari doakionez. Honela bada idazleen artean, arago haien zabaltzaile nagusi diren hizteggigileenean. Eginkizun emankor dugu atzizkiak arrasto edo aztarna gisa erabiliaz ondutako euskal hiztegien azterketa historikoa. Oraindik behar bezala xurgatu ez den iturri honen balioaz jabetzen gaitu E eta H-ren azterketak. Hara adibide pareta.

Guertacuntza E-ko bi sarreratan azaltzen zaigu: 125. "Caso, suceso, *guertacuntza*" eta 619. "Suceso, *guertacuntza*". "Ez dut E honetako *-kuntza*-zko eratorriek oro bezala, L-ren sorketa (guztiz erregularra, bestalde) susmoa bizten duen hitz honen lekukotasunik erideiten. Hain zuzen ere, horietaririk soilik guztien eredu bilaka zitekeen *azar-cunza*-ren (E-ko 78.a) antzinatasuna frogatu ahal izan dut" dio Mitxelena (1970), 125. sarrerako iruzkinean.

Alabaina, ez da zer suposa L-ren asmaçetak direnik E-ko *-kuntza*-dunak oro. Hasteko, hau berari HH-aren E baino zaharragoa da, askogatik ez bada ere: H "succés, *guertba-qunça*". Bestalde, etorki berari dute 401 "marca, señal, *zagutcuntza*", 409 "mejoras, *obecunzac*", 499 "passeo, *ibilcuntza*", 532ko "preferencia, *lencuntza*", eta 616 "suficiente, *asquicuntza*"-k ere; salbuespenen artean Mitxelena aipatu 78 "atrevimiento, *azar-cunza*" (RS165) eta 408 "medicamiento, *midicuntza*" (Ax 425) dira. Soilik 648

“tormento, *toliacuntza*” iruditzen zait L-k gainerakoen eredura asmatutako hitza eta honetan ere, bai hau eta bai 75 “Atormentar, *toliatu*” biak baditu ere etorki ezezagunekotzat, M-k berak markatzen du Izt eta Voc.-k lehena jasotzen dutela, eta bai *toliatu* (Hiribarreni hartua) eta baita bere eratorriak ere Lh-k. Aditzaren etorkia H fr-eusk. dugu: “tourmenter, *toliatcea*”. Eratorria egile honengan ez da aurkitzen eta berau dugu H-engan peitu den E-ko *-kuntza*-dun bakarra. Baina, ez da zalantzarik lehen bilduen aurrean, hari zor dio horren erabileraren ideia L-k; areago ia guzti haiek dagokien aditzaren ondotik bait dakartza H-k.

Gehienak ez dira, bada, Mitxelenak suposatu legez E-n sortu, H-en hiztegia baizik.

Badira halaber *-catu*-z osatutako aditzak E-n; hara hemen beren zerrenda osoa: 26 eta 264 *marruscatu*, 66 *billacatu*, 259 *eguincatu*, 462 *hisicatu*, *estocatu*, 498 *ibilcatu*, 533 *lencatu*, 622 *balizcatu*, 649 *lancaueta* 678 *icuscatu*. Guzti guztiak, Ax-engandiko *hisicatu* salbu, H-engandik jasoak: “froter, *marrusquatcea*”; “ruiner, *billaquatcea*”; “stipuler, *eguincatcea*”, “il stipule bien, *ongui eguincatcen du*”; “obstiner, *estocatcea*”; “se promener, *ibilcatcea*”; “préferer, *lebencatcea*”; “suposer, *balizcatcea*”; “travailler, *lanca-teea*”, “visiter, *ikbuscatcea, visitatcea*”, hurrenez hurren.

Egia da Mitxelenak 26 eta 264 “*Marruscatcea, froter entre les mains*” dela gaztigitzen digula Pouv-rentzat. Horrelaxe Azkuek aipatzen duen Ax 41 ere. Besterik ez dioelarik, badirudi M-k Ax-en pasarte hau duela L-ren iturritzat. Orobat 66 “Arruinar, *billacatu*”-n azalpen errazeko gainerakoetan bezala, M-k etorkia zuzen zuzenean ematen du: Ax 190 eta 423. Ax-ez landa Pouv-k eta Haranederrek ere badakartela gehituaz. Litekeena den arren, E-n atzizki horrekin eratuak diren aditz guztiak H-engandik hartuak izatea hauetan ere haren alde erabakitzekeo arrazoi garrantzitsua da, ene ustez, eta haboro bigarrenari dagokionez, “il a ruiné toute sa maison, *bere etche gucia billaquatu du*” eta “détruire, *destrucea, billaquatcea*” ere bait datoz gorago aipatu sarreran bertan.

616. “Suficiencia, *asquicuntza*”, 617. “Suficiente, *asquitsua*” 593-594 sarreretan agertzen diren *aski*-ren eratorri pareak “satisfacer” *asquietsi*, “satisfecho” *asquietsia* gogoratzen badu ere, Mitxelenak ez daki ezin zehaz dezakeen iturriren batetik hartuak ala L-k berak asmatuak diratekeen.

Baina Mitxelenaren beldurraren aurka erakutsi den legez, L-k ez du E honetan *-kuntza* atzizkiaren bitartez hitzberrik asmatzen, *toliacuntza* salbu, eta sail horretako ia guztiak direla H-engandik jasoak. Horrela gertatzen da kasu honetan ere, bi hitzak bait dira dagoeneko H-engan: cf. “suffire, *asqui icatea*”, “suffisant, *asquitxu*”, “suffisance, *asquiquença*” eta “suffisamment, *asquiqui*”.

Aldiz, ez dirudi *-dura* atzizki honen erabileran H-ek L zaletu zuenik *-kuntza*, edo, beste neurri batean, *-katu*-rekin egin bezala:

Soilik “melancolía, *languiadura*” du E-ak iturri hartatik baina ez du “attachement, *estequadura*”, “mouvement, *biguidura*”, ez “souveranité, *gaindura*”, nahiz eta bertatik jaso 227 “embarazo, *estecua*”, 413 “moverse, *biguitu*” eta 610 “soberano, *orotaco*”, zalantzakoa da 44 “amortecimiento, *hildura*” eta ez da *bazdura* baizik 171 “costumbre, *aztura*”-ren iturrikoa. Datuok esanguratsuak dira H-engan 40 bat eratorri bait dira atzizki horretaz baliaturikoak (4 eusk.-fran. hiztegia eta fran.-eusk.zkoan gaine-

rakoak). H-en *-dura*-ren eta beste bien lekukotasunen kopuruak oso antzekoak izan arren, guztiz bestela agitzen da *E*-ean.

4.3. Arazo berriak Eraskin-eko iturriez

Lakarra 1991a-n ikusi legez, H ere *E*-ren hartzekodun berri bilakatzean Mitxele-nak 1970ean Landucci, *Refranes y Sentencias* eta Axularren artean egin kontu garbiketa zerbait berrikusi beharrean gara.

Arazo larriena Ax-ekikoa dugu, bera izanik iturri nagusia, batetik, eta haren eta H-en hizkerak beren artean bigarrenarena eta Land zein *RS*-ena baino askozaz hurbiga izaki, bestetik.

Gauzek duten benetazko zailtasunaren poxi bat antzemateko, mia bedi H “familiar, *ausart, trebe, entregu*” eta gogoratu harako “orai badirudi euskarak ahalke dela, arrotz dela, eztela iendar-tean ausart, entregu, bithore eta ez trebe”. Bide berean garamatza goiko esaldiok dakartzan “Irakurtzailleari” 10eko aurreko zatiaren eta H-en gramatikako “Iracurçailleari”-tik ondoren ezartzen ditudanen arteko erkaketak:

[...] Hunetzaz kontent ezpazara, egizu zuk zeure moldera, eta zure herrian usatzen eta segitzen den bezala. Zeren ez naiz ni hargatik bekhaitzuko, eta ez mutturturik iarri-ko. Aitzitik haur da nik nahi nukeien gauzetarik bat, ene enseiu aphur hunek kilika zinitzan eta gutizia, enseiu hobego baten egitera eta ene hemengo falten ere erremediatzera.

[...] deliberatu dut obra chume hunen arguitarat emateco, eta menturaz hau içanen da causa cembait bercec hartuco baitu deliberatione obra hobego baten eguiteco, hargatic ni ez naiz bekhaitzuko, aiticic hori içanen da ene placera; seguratu naicelario nor nahi den ni baiño gaiago dela hunelaco materiez arguitasun guehiago emateco euscaldunei.

Loturaren sendotasuna markatzeko, komeni da 506-507 orrialdeetako “Escualdunei gomendioa eta abisua” interesgarri eta izenburu oihartzuneko pasarteren bat ere hona ekartzea. Axularrek antzekoaren aitzineko bietan bezala “badaquiçue haiñitz mudança guisa ematen çaiola escuarari haiñitz herritan, hala nola” batez zenbait aipatu ondoren hara zer gehitzen duen:

Orai bat bederac ikhar eçaçue ala hartu ditudan bideac, ala utci ditudan moldeac diren hoberenac, eta axeguiñ eguiñen darotaçue niri çuen iduria horren gaiñean errateaz liburu hau harcen duçuelario asiaca bat beçala, ondoan eguiñ diteque mudança behar dena gauçac ongui ikhartu ondoan.

Ez da zalantzarik, bada, H-k ere ezagutu eta erabili zuela Ax L-k baino lehen (cf. Mitxelena 1981 eta Urgell 1991a, 1991b, 1992 Ax-en arrasto gehiagotarako).

Halere, gehienetan era ezberdinetako arrazioak ditugu *E*-ko delako sarrera batean hitzak ez Ax baina H-tikoak direla suposatze-ko: forma 138 *ocenqui*-ren kasuan, esanahia 203 *pedazatu*-renean (ikus gorago), hitz horien edo beren eratorrien agerraldi kopurua 413 *biguitu*, 464 *aisia*, 502 *bipildu*, 509 *galtzapen*, 538 *estacuru*, 603 *esleitcea*, H-rengandikoetan L-k egiten dituen aldaketen barnean sartzea 639 *achiquitu*...

Arrazio nagusia, ordea, besterik da. Egunoroko esperientziak dioskunez, hainbatetik hainbatean, hiztegi-gileek aurreko hiztegi-etarik hartu ohi dute (gogora Pouv-

ren Etx.Zib.arekiko zorra edota beherago ikusiko den Sbarbi-Urquijoren L-rekikoa) eta, askozaz gutxiago, noizean behin edo kasu berezietan, testuetarik zuzenean. Badakigu L-k testuak ere erabili zituela, batez ere testuak erabili zituela, nahiago bada, baina horrek ez bide zezakeen saihas ofiziokeen artean hain erroturik den azturatik. Nolanahi ere, badirudi hainbat eta aukera gehiago dukeela E-ko hitz batek ez testu batetik, RS zein Ax-engandik, hartua izateko —bestelako, hots, formazko edo semantikazko erizpiderik ez denean— zenbat eta L-k hura erabiltzeko behar edo beta gehiago izan. Alegia, berezi egin behar soilik behin, hiztegiatarik batean, adibide ez eratorritik gabe datorren H-ko litekeen kide (ez-hapax) baten eta H-en bi hiztegiatan, sarrera bat baino gehiagotan, eta, oraindik hobe, L-k hitz horri eman dion gaztelerazko itzulpenaren frantsesezko formazko (ez beti esanahizko) kideztakoan, erabilera adibide eta zenbait eratorrirekin inguratua den beste baten artean. Nabarmena da honelakoetan hiztegiek edozein testuren aitzinean duten azalpen boterea; hara segidan kasu bat edo beste:

352. Justificar, *bitoretu*. Cf. H “justifier, *bithorescea*”, “il a été justifié, *bithore athara da*”. 332. Impotencia, inhabilidad, *eciña*. 333. Impotente, inhábil, *ecindua*. Cf. H “impossible, *eciña*”; “incapable, *ecindua*”, eta orobat “incapacité, *ecindura*”. 370. Libertad, *escudencia*, *lacho*. Cf. H “liberté, *escudencia*”; “il a pris la liberté, *escudencia hartu du*”; “libre, *lacho*”; “il est en liberté, *lachoan da*”. 391. Malicia, *amarrua*. Cf. H “malice, *amarrua*”, “malicieux, *amarruxua*”. 428. Moneda, *chebea*. Cf. H “monoye, *moneda*, *chebea*”; “la monoye d’un écu, *luis baten chebea*”, “*chebea*, menu”. 470. Oponerse, *contracartu*, oposicion, *contracarra*. Cf. H “opposer, *contraca[r]tcea*”, “opposition, *contracarra*”.

4.4. Aldaketak iturri berriaren aurrean

Ikus ditzagun orain aurreko azterketaren emaitzak zenbakitan (zehaztasun gehiagotarako ikus Lakarra 1991a). 776 hitz dira guztira E-n, bikoiztasun faltsuren bat eta forma edo esanahi berean agertu hitzak ezabatu ondoren. Horietarik 243 dira Ax-engandik hartuak (% 31,13), 161 ezagutzen ditugun RS-eko zatietarik (% 20, 74), 129 H-rik (% 16, 62), eta 67 Landucciren hiztegitik (% 8, 76). 9rentzat (% 1,15) hautagai bat baino gehiago dugu ezagutzen diren iturrien artean, 47 RS-en zati galdurikoak izan daitezke (% 6, 05) eta 118rentzat (% 15, 20) ez dugu oraindik iturbururik.

Seiren bat da, bada, H-k E-ren iturburuez argitzen duena eta, oraindik ere zer iker dugun arren hondarra agortzeko, gainerako iturriei, Ax-i bereziki, M-k egokitu mailebuak zehazteaz landa, erdira jaisten du etorki ezezaguneko sarreraren kopurua.

H aldamenean ezarririk HH-ren gorputza barrena osterata txiki bat egiten badugu orain, ez ote gara ez soilik H E-ren iturri bilakatu baina hipotesi ausartago bat egiteko moduan? Hara behin behineko emaitzak lehendabiziko sarreretan:

Agradable, *naicaria* / agreeable, *nabicaria*. Agrio, *miña*; agrura, acrimonia, *mintasuna* / aigre, *miña*; aigreux, *mintasuna*. Apetencia, apetito, *jambideal* / appetit, *jambidea*. Arrogante, *furfuiatsua* / arrogant, *furfuiatxua*. Aventura, *guertacaria*, *guertapena*, *suertaldia*, *jazoera* / aventure, *guertacaria*. Avaricia, *lucurarigoa*; avariento, *lucuraria*; avaro, *jaramanál* / avare, *lukburaria*; avarice, *lukburarigoa*; avaricieux, *iaramana*. Auditor, *aditzallea* /

auditeur, *adiçaillea*. Austero, *haindurrá, dorpeá*; austeridad, *dorpetasuna, haindurtzal* austere, *dorpea, haindurra*; etab.

Luze joko luke bakoitzaren gorabehera eta bermegoak azaltzeak; banago, ordea, L-k H HH-aren gorputzean bertan, ez soilik E-n, erabiltzea egiantzeko ez eze zerbait gehiago ere bilakatzen dutela. Pare bat datu haboro: L-k "caza de aves, *ibiza*", "cazador, *ibiztaria*"; "cazar, *ibiztatu*" dakartza, *hb* horiek, hitz barneko kokagune horretan, ez dutela zalantzarik uzten iparraldeko iturri idatziren batetik hartuak direla, beste askotan bezala gorde duelarik puntu horretan iturburuaren grafia: cf. H "chasser, *ibizatceda*", "chasse, *ibicia*", "chasseur, *ibiztaria*". Bigarren bat: H "bagatelles, *chirebilqueria*" L "bagatela, *chireilqueria*", iturburuko formaren zuzentasuna emandakotzat joaz, mailebatzailea *b* kentzera mugatuaz (cf. Lakarra 1991a eta 1992b azterketa zabalagorako).

5. HH eta XVIII. mendeko bi hiztegi

5.1. Sbarbi-Urquijo hiztegi

1907an ateratzen zen Parisen *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes D'Etcheberri (1712) con una introducción y notas por Julio de Urquijo e Ibarra*. Bertan ziren bere bizian argitara *Lapurdiri gomendiozco carta edo guthuna* eta argitaragabe utzitako *Escuararen hatsapenac*.

Euskal Herrian zehar liburu bilaketan ari zela Zarauzko Frantziskotarren Artxibu interesgarrian Urquijok ediren zituen azken hauekin batera ez zen, ordea, Larramendik aipatu zuen haren hiztegiaren berririk:

El doctor don Juan de Echeberría, natural de Sara en Labort, oy médico de la villa de Azcoitia, muy docto y amante de su lengua, tiene años ha compuesto un diccionario quadrilingüe de bascuence, castellano, francés y latín, que impresso pudiera servir para entender los pocos libros que ay en bascuence, aunque no con toda extensión. Avrá diez, o doce años que estando de passo en Azcoitia me lo fió por dos días y entresaqué muchas voces del dialecto labortano, para ponerlas después en las correspondientes del castellano. Harto me huviera alegrado que huviera precedido la impresión deste Diccionario para valerme del trabajo ageno sin ofensión de su autor en quanto dixesse bien con la idea del mío. (DT, xxxvj).

Madrilidar liburuzale batek, José María Sbarbik, uste zuen hainbat urteren ondoren bere eskuetara iritsia zela eskuizkribu hori. Are gehiago dena, Urquijok konparatzeko *Escuararen hatsapenac*-etik orri baten fotografia bidaltzean berak zueneko esku bera ezagutu uste zuen.

Alabaina, Sbarbiren ustea ez zitzaion batere segurua iruditzen Urquijori, nahiz eta kontutan hartu arrapataka idatziriko testuaren (Zarauzkoa) eta tajuz eta txukun inprimategirako prestatuaren artean (Sbarbirena) izan daitekeen aldea. Egiantzaren bat, aitortzen duen legez, eman ziezaiokeen aburu hari hiztegi eskuizkribatu hori ere XVIII. mendekoa, lapurtar batena, 202 orri soiletakoa eta euskaraz, gazteleraz, frantsesez eta latinez osatua izateak, hots Larramendik emandako datuekin, oro har, ongi etortzeak.

Bestalde, zuhur erakusten zuenez, Sbarbiren hiztegian (*SbUr* aurrerantzean) bazi-

ren *alosis* "musa", *boccantça* "elocuencia", *estrosada* "batalla", *communztadura* "concordancia" eta beste zenbait Etxeberri usu erabiltzen dituen hitzak, eta nahiz eta L-ren hiztegian ere idoro berauek, horrek ez dio frogari indarririk kentzen, andoaindarrak saratarrari mailebatuak bait lirateke. Latinezko itzulpenetik datozen frogak ere erabiltzen ditu Urquijok: *Hatsapenac*-etan *artheaduri* "studiossum" itzultzen da eta, hortaz, *artha* Etxeberrirentzat "studium" zen; itzulpen hau berau agertzen da hain zuzen *SbUr*-en: *artha* "studium, cura".

Halere, guzti honen ondoren, bere eritziz ez zen zalantzagabeko frogarik eskuizkribua Etxeberriri egokitzeko eta baieztapen borobilik ez egitea iruditzen zitzaion hoberena.

Mitxelenak (1970) berrartu zuen eztabaida. Urquijoren argudioak gogoratu ondoren hark aipatzeke utzitako datuak ekarri zituen. Ezer baino lehen, *HH*-rekiko zordun da *SbUr*, hor bait dira *E*-ko bitxikeriak oro eta gorputzetiko anitz ere.

Bestalde, markatzen du, "*seilac*, *favus*, *pañales*, *raïon de miel*" bezalako nahasketen aurrean (*pañales* ulertu da), gaztelerazko hitzekin egiten dira diren "quid pro quo"ak, eta ez frantsesezkoekin.

Laburpen bezala, Mitxelenarentzat ez da ezer eskuizkribuan Etxeberrirena izatea ezinezkoa egiten duenik, baina bai fetxa zailtasunak, 1749an hil bait zen, *HH* argitara eta lau urtetara; eskuizkribuan erabili zuela suposatu beharko litzatekeela deritzo.

Bere egiletasunaren aldeko frogak ere urri diren arren, *SbUr*-en badira harengan usuko diren hitzak: *alosis*, *boccantça* (L-k ere badakartzanak), *antcecaitça* "inconcinis", *communztadura* "conventio", *estrosada* "proelium", *urmariatua* "liquefactus", *yendaquia* "natio" L-k ez dakartzanak.

Eta hau da bere ondorioa:

Cabe, por lo tanto, en lo posible, y hasta en lo verosímil, que el manuscrito sea de Etcheberri, lo cual vale tanto como considerarle acreedor en su comercio con Larramendi. En tal caso, Etcheberri sería la fuente primera de *alosis*, forma que parece aislada en el léxico vasco, de *boccantça*, que pudo ser popular o formado por analogía, y de *buzcuja*, que sería un derivado de *utzi* "dejar" (Mitxelena 1970: 30-31).

Dakidanez, *SbUr*-ekiko egiletasun edo kronologi azterketetan azken aurrerapena Gidor Bilbaok (1991b: 767) egindako oharra da:

Kronologiari dagokion xehetasun bat iruditzen zaigu guri bereziki azpimarragarri [...] Etxeberri berak hiztegia moldatzen hasi zela lehenbizi eta gero ekin ziola gramatika prestatzeari. Latina ikasteko gramatikaren bertsio bat 1712.ean idatzi zuela onartuz gero, urte hori baino lehenagokoak izango genituzke zalantzarik gabe hiztegia hasia zueneko lehen saioak. Xehetasun hau gainera, ez dugu hutsala, Etxeberriren garaikide zen Urteren lanekin alderaketarik egin nahi duenarentzat.

Urterekiko alderaketa hori ez litzateke, noski, lotura eta zorrik erabakitzeke, ez bait da horrelakorik erakutsi oraingoz eta ez bait dirudi arrazoirik denik batak bestearen lanaren berri izan zuela suposatzeke; alabaina, bada beste erkakizunik euskal hiztegi zaharren tipologiarik (cf. frantsesentzat Quemada 1968) egitekotan,

eta azterketa hori ezinbestekoa dugu aurrerantzean ere ez dezaten iraun orain arteko topikoek euskal hiztegitza zaharraz.

Goian hona ekarri pasartean Bilbaok *Lau-urdiri gomendiozco carta edo guthuna*-ko zati hau dakarkigu gogora:

Halacotz, bada Escualdunen pena eta neque hau iccusiric hasi nintcen Escuaraz, Latinez, Francesez eta Espainolez hitzregui baten moldatcen; bide hartaz Escualdun guztiec eta bereciqui ene hertar Lau-urtarrec cembait fagore, eta laguntça içan leçaten gatic; bere herritic camporat ilkhi gabe, cembait hitzcuntçaren parte bederen ikhasteco. Ordea noiz-eta-ere uste bainien aiccina neramala neure obra, hohora ciççaitan, deus guti balio çuela ene trabailluac, eta cimendugabeco obraren pare içanen cela baldin lehenbiciric ez banituen moldatcen Escuarazco lehenbicico hatsapenac, Latin ikhasteco; ceren hauc baitira cein-nahi hitzcuntçaren cimenduac, çainac eta erroac (400. or.).

Orain arte ikusiak aski ilun izan dira, ene irudiko, eskuizkribuaren egiletasunaz mintzatzean, kontraesanak ere falta ez direlarik; hortaz, datuak ordenan jartzen eta ondoriorik ahalik eta argienak ateratzen saiatuko naiz.

SbUr ezin izan daiteke 1712 baino lehen Etxeberri moldatua, ezta (hura bera izan edo artean beste nolnahi berritu) 1745 baino lehen (agian 1734 inguruan) hark Larramendiri utzia. Horretarako den arrazoirik sendoena —aski den adinakoa Mitxelenak dioenaren kontra (cf. gorago)— *SbUr* eskuizkribuan Etxeberriren *ezin* izan zitezkeen hitzak jasotzean datza. Soilik 1745 ondoren, gutxienez hiztegia inprimategian zelarik osatutako Eraskina (eta agian lehen 3 letretako emendakinak), cf. Lakarra 1991a: 256) ezagutu ondoren eskura zitezkeen hitzak dira *SbUr*-en jasoak. Esaterako *E*-ko hutsak edo Harriet, Landucci, *RS* edo Axularrengandikako zenbait hitz. Izan ere, ez du ezer laguntzen Mitxelenak proposatu hipotesiak —hots, Etxeberriren *L*-ren eskuizkribua erabil zezakeela— fetxa zailtasunak arintzeko; horrela ere *SbUr* *L*-ren zordun litzateke:

E 1 *ablandarse, cantitu: SbUr cantitcea, -tu* (gero erantsia), *emollire, cantitcen içatea*, mouere se, mover se, bouger, se remouer. *E* 5 *Abrigo, malda: SbUr malda*, *apricatio*, abrigo, abri, montée, precipice. *E*-ko hitza *H*-tik hartua da (Lakarra 1991: 230). *E* 6 *Abril, opea: SbUr opea*, torta, torta, tourte; id apirilis mensis, abril, avril. *E*-koa *RS*-eko hapaxa da (Mitxelena 1970: 54). *E* 8 *Acabarse, asacatu, neitu: SbUr asacatcea, asacatu*, finire, acabarse, etre a sa fin. *Asacatu* *RS*-eko hapaxa da (Mitxelena 1970: 54); *neitcea* ez da *Ax*-en (Mitxelena, ibid) eta *L*-k *H*-tik hartu du (Lakarra 1991a: 233). *E* 9 *Acaecer, apucatu: SbUr apucatcea, apucatus*, succedere, acaecer, survenir, arriver. *E*-koa Landucciren hapaxa da (Mitxelena 1970: 54). *E* 11 *Acelga, zarba, bezarra: SbUr bezarra*, boeta, acelga, bette purée. Baina *bezarra* *L*-ren hutsa da Landucciren “açelga yerua, açelguea verarra”-tik (Mitxelena 1970: 55).

Bestalde, ez dirudi *E*-tik hartuak beranduago, azken orduan, erantsiak direnik *SbUr*-en: testuan barnean dira gainerakoak bezala, ez izkinetan edo lerro artean.

1712 eta 1740 inguruko (*L*-k berea eta, agian, berak *L*-rena ezagutu baino lehenagoko) Etxeberriren hiztegia ez dela erakutsi ondoren, *SbUr* honek Etxeberriren hiztegiarekin hurbileko edo urrutiko loturarik izan lezakeen genuke galdera.

Ezezkoa frogatzea ezinezkoa delarik, baiezkoa argigarri edo emankor den ikusi

beharko. Baiezkoa bi eratakoa izan liteke: a) Etxeberriren hiztegiaren zordun da; b) Etxeberriren hiztegiaren bermoldaketa bat da, bermoldaketa honetan bestelako iturriarik, L-ren hiztegia esaterako, erabili zituelarik moldatzaileak (Etxeberri zein beste delarik hau). (a) besterik gabe erabakiezina da Etxeberrirenaren eskuizkribu, zirriborro edo antzeko ezer gabe; gehienez ere saia gaitzke erakusten (baina horrek ez luke (b) deuseztatuko) *SbUr*-en badirela saratarren usadio eta ohituren arrastoak. Bestalde, arrasto horiek *zuzenekoak* direla (eta ez L bitartekoak) beharko genuke erakutsi, *HH*-n jaso ez diren Etxeberriren “estilemak” erabiliaz, demagun. Honelakoak gutxi dira, ordea. Eta ez bedi pentsa hertsiegi jokatzeko eskatzen denik Etxeberriren arrastoak bilatzean: Axularren oihartzunak, esaterako, ez dira arbuizatze; kontra-koa, hain justu, haren usadioaren besteren baino salatzaileago diren bezainbatean (cf. Altuna 1988).

Etxeberrirenaren bermoldaketatzat jotzeko arrazoiak orokorrak zein zehatzagoak izan daitezke. Lehendabizikoetarik genuke hiztegiaren egitura bera (eusk.-lat.-gazt.-frant.), antzeko bestelako hiztegiaren berririk ez bait dugu; ohar bedi (cf. gorago) Etxeberririk “escuaraz, latinez, *francesez eta espainolez*” dioskula baina azken bi hizkuntzen ordena aldaketa —horrelakorik izan bada— ez litzateke 1745 ondoren eta Hegoaldean egindako bermoldaketa baten aurka; izatekotan ere alde. Urquijok eta Mitxelena gaztigatu euskararen etorkia (lapurtera, gehienbat, eta hori ez da saihesteko 1745 ondoren Larramendi darabilen testu batean), hutsak direnean gaztelera hitzekin izatea, etab. ere hipotesi honen barnean oso egoki kokatu ahalko lirateke.

Oraingoz, bada (cf. Lakarra 1992b eta Bilbao-Lakarra, prestatzen, azterketa zabalago baterako) *HH* erabiliaz egindako Etxeberriren bermoldaketatzat nuke.

5.2. Euskara-gaztelera hiztegia

1967an argitaratzen zuen Patxi Altunak Larramendik amaitzke eskuizkribuan utzitako euskara-gaztelera hiztegi bat. Fitak duela ehun urte aipatu arren, bestek lehenago aztertu ez kontutan hartua ez izaki, L-ren hiztegi gintzarekiko azterketa gehienak erren ziren alde honetatik. Gerotik beste begiz ikus zitekeen (cf. Altuna 1967, Lakarra 1985a) *HH*-ean hiztegiaren egitura eta egiteko ez esanak eta, azken finean, L-ren “praktikotasunaz” (cf. § 3).

HH gaztelera-euskara zergatik den azaldu ondoren “he observado este método en el Diccionario, esperando que otro curioso, que quisiese trabajar algo, podrá sin mucha dificultad disponer el Diccionario, en que se pongan antes las voces del Bascuence, y después las del Romance; pues leyéndolas en este Diccionario y teniendo dispuestos los pliegos, y quadernos necesarios, las pueden ir escribiendo en la letra, y combinación que les toca” (*DT*, xliij).

Alabaina, ez bide zuen hurbileko euskaltzaleengan horretarako prest zenik ikusten eta beregain hartu zuen aurrekoaren bihurketa.

Izan, baten bitartean *HH*-ren bermoldaketa horretan ari zenik, seguruenik Larramendik haren berririk inoiz izan ez arren: Bullet (*Memoires de la Langue Celtique*, 1755-59-60). Haren liburuan 10.000 euskal hitz (edo euskal hitzatz emandako dira, euskaldunekin izandako tratutik jasotakoez landa, Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren itzulpenaren hiztegia (eskuizkribatua), euskara-irlandera-eskoziera-galera-korni-

koa (eskuizkribatua), Fauvet-en *Hirur lengüajetan tresora*, Oihenarten *Notitia* eta, batez ere, Larramendiren hirukoitza erabilirik (Aquesolo 1967: 144). Lehenago Vinsonek (1891) legez Aquesolok ere L-ren hiztegia du askorekin Bullet-en iturri nagusizat, *HH* etaldataua izatera iristen ez bada ere. Damurik, ezin esan Bullet-en lana asetzeko modukoa izan zenik, ulerpen hutsak eta hutsarteak (deribatu eta konposatuak erroak falta usu) eta, oro har, azkarregi eta euskararen egituraren ezagutza handiegirik gabe egindakoaren arrastoak ez bait dira falta (Aquesolo 1967: 145-147).

Euskara-gaztelera hiztegian ez zuen Altunak *HH*-n ez zen hitzik kausitu; badirudi, beraz, haren bihurketa dela edo, hobe esan, bihurketa hori bide zen L-ren gogoa, burutzerik ez bait zuen izan. Izan, 112 orrialde handi dira, bakoitzean hiruna zerrendarekin, guztira zortzi-bederatzi mila hitz, Altunaren kontuen arabera.

“Ze letraraiño iritxi zen erdera-euskerazko iztegia? Alegia, noraiño itzak zituen aldatuak iztegi zaharretik berri onetara eta nundik ezkerozkoak falta zitzaion berrira aldatzea?” galdetzen zuen Altunak. Berak esan bezala, zaila da erantzuten; erabateko segurtasunik izateko banan-banan aztertu beharko lirateke hitzak. Halere, Altunak zuhurki dakusan legez, bada noraino ez den iritsi erabakitzeko biderik:

Ar dezagun, esate baterako, erdera-euskerazko iztegitik m-gaz asten den erderazko itz bat: “morir”, adibidez. Orren ordezkua euskeraz *il* da; ba, *il* ezta ageri iztegi berri onetan. *Illerazo*, *illaraci*, *illerazopena* eta abar *il*-etik erakarriak, berriz, bai, auek bada-kartzi; baiñan oiek erdera-euskerazko iztegian “amortiguar, amortiguamiento” esan nai dutela dion ezkerro, A izkian arkitu zituen.

Beste adibide bat: “mano” erderaz *eskua* da euskeraz; ba, *eskua* ere ezta ageri iztegi onetan. Itz onetatik erakarriak diren beste batzuek, bai, bada-kartzi; esate baterako, *escumaquilla*, *escumuñac*, *escubarea*, *escuera* eta abar; baiñan oiek erderaz “báculo, besamanos, bielta, compás” omen diren ezkerro, B eta C izkietatik artuak zituen.

Beste orrenbeste esan dezaket *meza-z*, erderaz “misa”. *Meza* ere ezta ageri onek. Berebat *beldurra* naiz *bildurra*, erderaz “miedo”; ez bata ez bestea ezta ageri iztegi onetan”(143).

“Aurreneko bozpasei izkien azpian agertzen diren euskerazko itzak baizik etzituela iztegi berri onetan aldatu esango nuke” dugu Altunaren ondorioa, edota “Muga bat jar dezakegula uste dut [...] okerrrik gabe esan dezakegula uste dut M letraraiño beñipein etzela iritxi erdera-euskerazko iztegian, eta ortik aurrera-koak, beintzat —atzeragokoak ere ez, apika, denak—, aldatzeko astirik izan gabe atzi zuela erioak Larramendi Aita”.

Baina hainbestetara ere iritsi ote zen? Aurrera baino lehen, ohar bedi euskara-gaztelera hiztegiak zortzi bat mila hitz baditu *HH*-ak hirurogei milatik gora izango dituela (800 orrialde x 80 inguru bakoitzeko). Ez da pentsatzekoa, bada, bihurketa urrutiegi heldu zenik eta, lana sailean egin bazuen, M-ra ez eze askozaz atzerago ere iritsi bide zen.

Banago badela, eta Altunak emandako ohar eta datuetarik ilki gabe, hurbilketa haboro eskain diezagukeen xehetasunik:

zenbait orrialdetan osoro bete gabe agertzen dira zerrendak, azpiko aldean bete gabeko utsunea, andixeagoa, txixixeagoa, dutela. Beste iztegi zaharretik urrenez-urten itzak

artu-ala idazten zituen, iñolaz, berri onetan eta, jakiña, euskeraz zegokien letrapean ipintzen zituen. Orregatik ez tira agertzen, agertu ere, beti itzak izkien-jarriak eskatzen duen ordena zorrotzean, erdera-euskerazko iztegian agertu-ala zetozkion giñoan baizik. Batetik bestera atzekoz-aurre aldatu baizik etzuen egin; geroagoko lana bearko zuen izan, emen artutakoak zuzendu, ordenatu eta urrenez-urren ipiñi. Baiñan ortarako astirik etzuen izan.

Gauzak honela, letra bakoitzaren azken sarreretan begiratzeko badugu, han behar dute *HH*-tik jaso azken hitzak. Hauek miatzen baditugu ohartzeko gara ez *M* letran baina askozaz lehenago gelditu zela Larramendi. Hara begirada arin batean ateratzen zaiguna:

A-ren azken sarrerak AR-ri dagozkio: *arauguea*, desorden, desconcierto; *arauguetu*, desconcertar, turbar el orden; *artalguetu*, desempadarrar. B-renak BE dira: *beltzurda*, corneja; *beanza*, *beanzoa*, correlación; *beronzcoa*, correncia. C-renak CU: *cuperatia*, denguera, etc; *cuculdu*, desaparecer; *cupidaguea*, despiadado; D-renak DES: *desguicendu*, *desloditu*, desengrosar; *desirlicatu*, *desuraitu*, desengrudar; desalbiñotu, desenhebrar; E-renak ER: *errehelatu*, descarriar; *erautsi*, hacer bajar, descender; *erauspenea*, descendimiento; F-renak FR: *fracabaguea*, desbragado; *fracartea*, bragueta; *fracajario*, el de bragas caídas; G-renak GO: *gaistotu*, depravar, malear, hacerse malo; *gozacaitzu*, *gozaguetu*, desabrirse; *gozacaitza*, *gozaguea*, desabrido, indigesto, desabrimiento, indigestión; etab.

Ikus daitekeenez azken hitzak erdara-euskara hiztegian *des*-ekin hasten diren sarreretakoak dira gehienez ere. Saio berau egin dut gainerako letra guztiekin ere eta ez dut kontrakorik eriden. Hortik aurrerako erdal itzulpenak (*e*-, *f*- edo bestez hasten direnak) sarrera horietan ziren (usu azalpen edo eratorri gisa) ta ez dioskute L aurrerago joan zenik bihurteta lanotan.

6. Hitzberriak

6.1.-*kuntza* eta *-katu* Harrieten hiztegiatan.

§ 2.2.ean ikusi dugu badela aski arrazoi zenbait hitz eratorri (*-katu* eta *-kuntza*, baina ez *-dura*, baliatzen dutenak) ez *E*-n asmatuak baizik eta *H*-tik hartuak direla esateko. Testukritikan iturriaren erabilerak, hots, delako egile batek, holako edo halako era batez eta honako edo horrako helburu batez erabiltzeak, ez soilik erabiltzaileari baizik iturriari berari buruzko berri eta aztarnarik eman liezaiguke.

L-ren inguruko lanetan hainbesteko lekua hartu duen hitzberrien gaia behar bezala aztertzeo oinarriak jartzeko komeni da zehaztea *E*-koen iturri zuzen diren *H*-ko *-kuntza* eta *-katu*-z eraturiko konposatu horiek hiztegiaren 2. zatian, frantses-euskarazkoan, sortu direla; izan ere "*bitzcuñça*, langue, f., langage, m." da, oso oker ez banaiz lehendabiziko zatian, euskara-frantsesezkoan, aurkitzen den era horretako bakarra. Ikus, aldiz, bigarreneko emaitzak:

"abbreviation, *laburquñça*", "changement, *aldaquñça*", "comparaison, *bardinquñça*", "corruption, *gaitzquñça*", "dégât, *caltea*, *galquñça*", "décente, *jaurquñça*", "disposition, *erabilquñça*", "election, *bautaquñça*", "entrée, *sarrilguia*, *sarquñça*, *sarbidea*", "exercice, *ibilquñça*", "fatigue, *onhadura*, *onbaquñça*", "instruction, *irakbasquñça*", "langue, langage, *bitzcuñça*, *minçaica*", "lecture, *irakburquñça*" [or. *-khar*-], "longitude, *lucequñça*",

“marque, *siñalea, çagutqunça*”, “meliorations, *bobequnçac*”, “naissance, *sorqunça, etborquia*”, “naturel, *etborqunça, hazqunça*”, “obtention, *ardiesqunça*”, “ordonnance, *manaqunça*”, “pacification, *facegua, baquequnça*”, “passion, *pasionea, pairaqunça*”, “préférence, *lebenqunça*” [or. *lo-*], “(la) promenade, *ibilqunça*”, “revisement, *berequnça*”, “recherche, *billaqunça*”, “regard, *behaqunça*”, “reglement, *chuchenqunça*”, “remarques, *goardiaqunçac, çagutbideac*”, “remontrance, *erakhusqunça*”, “renouvellement, *erreberriqunça*”, “saveur, *gostuqunça*”, “sens, *sentiqunça, senxua*”, “sentiment, *sendimendua, sendiqunça*”, “séparation, *berezqunça*”, “soffrances, *pairaqunçac*”, “spectacle, *ikhusqunça*”, “succés, *guerthaqunça*”, eta “*veüë, vista, ikhusqunça*”.

Hots, 41 goiko bakarraren aurka. Bigarren atzizkiaren azterketako emaitzek zuzenbide berean garamatzate: “*cerracatcea, scier*”, “*cerracatua, scié, m.*”, “*chucatcea, essuier*”, “*chucatua, essuié, m.*”, “*chucatua, essuiée, f.*”, “*iguericatcea, nager*”, “*iguericatua, nagé, m.*”, “*iguericatua, nagée, f.*” soilik euskara-frantses zerrendan baina hara frantses-euskara hiztegian:

“*s'accôter, sabescatcea*”, “*s'agenoiüller, belauricatcea*”, “*assembler, biribilcatcea*”, “*battre, guducatcea*”, “*combattre, guducatcea*”, “*comparer, bardinquatcea*”, “*détruire, billaquatcea*”, “*dévider, harilgatcea*”, “*dévidé, harilgatua*”, “*distinguer, berezatcea*”, “*empêcher, thebekhatcea*”, “*enroüé, maillucatua*”, “*enroüer, maillucatcea*”, “*égratigner, baztaparkhatcea*”, “*exercer, ibilcatcea*”, “*exciter, cibiquatcea*”, “*froter, marrusquatcea*”, “*genoiüller, belauricatcea*”, “*grater, kharracatcea*”, “*grincer, birriquatcea*”, “*imiter, iduricatcea*”, “*inégalier, çaiarcatcea*”, “*limer, kharracatcea*”, “*melanger, nahastecatcea*”, “*nager, iguericatcea*”, “*opposer, contracatcea*”, “*piller, biribilcatcea*”, “*pleurer, parracatcea*”, “*préferer, lehenatcea*”, “*se promener, ibilcatcea*”, “*ranger, lerrocateca*”, “*ronder, burubilcatcea*”, “*ruiner, billaquatcea*”, “*il a ruiné toute sa maison, bere etche gucia billaquatu du*”, “*scandaliser, gaitzbidecatcea*”, “*scier, cerracatcea*”, “*sillonner, bildocatcea*”, “*stipuler, eguincatcea*”, “*il stipule bien, ongüi eguincatcen du*”, “*substituer, ordaincatcea*”, “*suposer, balizcatcea*”, “*traverser, çaiarcatcea*”, “*travailler, lancatcea*”, “*visiter, ikhuscatcea*”, “*vomit, goiticatcea*”.

Nekez azal daiteke kopuru ezberdintasun larri hau —eta gertakari beraz ohartzen gara gainerako deribazio atzizki garrantzitsuenei (-*ada*, -*ara*, -*ari*, -*bide*, -*dura* (ikus honetaz § 4.2.), -(*k*)*eta*, -*gabe*, -*garri*, -*gin*, -*go*, -*kor*, -*kuntza*, -*lari*, -*men*, -*mendu*, -*ntza*, -*pen*, -*tasun*, -*tsu*, -*tzaille*, etab.) doakienez— soilik bi zatien tamainan oinarrituaz, euskara-frantsesarena bestearen erdia pasatxo bait da, gramatikako 268-323 eta 324-440. or., hurrenez hurren. Berariazko borondatea kausi dezakegu frantses-euskara hiztegian atzizkibidezko deribazioz sortzeko euskara-frantsesean peitu ziren hizkuntza jasoago baterako berbak (cf. § 7.2. H-ko beste bikoiztasun batzutarako).

6.2. Hitzberriak Larramendi aurreko hiztegitan: *Pouvreau*

Lehenago erakutsi bezala (cf. Lakarra 1985a), ez da bakarrik ezin mantentzen daitekeela L-k hain ospe txarreko izan dituen hitzberriak erdal egokitzapenak betetzeko eta kanpotarrak isiltzeko asmo hutsez sortuak direla, berak bait du aitortzen, (gazte-leraz, haiek ere ulertzeko moduan) aldarrikatzen, hobe, “*voces facultativas*” delakoak guztiak asmatu dituela, lehenago horrelakorik ez bait zen sortu, premiarik ere ez izaki.

Premiak, ordea, garaian garaikoak eta zeinek bereak; L aurretik ere horrelakorik nozitu eta nolabait konpondu nahi izan zela dakusgu H-en lekukoatasunean. XVI eta XVII. mendeko idazle lapurtarren obretan ere hitzberri anitz bildu ahalko genukeela markatua dut dagoeneko, eta orobat hiztegietan andoaindarraren aurretiko ohitura dugula, are euskal hiztegi gintzan (cf. Lakarra 1985a). Beldur naiz puntu hauek ez diren behar arretaz azertu.

Pouvrearen lanaren balioa goraiatu eta ondoko hiztegi gileek dioten zorraren handia markatu arren akats bat bederen aurkitzen zion Mitxelenak "Erru bat du izatekotan: izan ditezkean itz erakarriak, ez direnak bakarrik, sartu dituela zenbait aldiz, dirudien bezintzat." (1961: 370).

Horrela dirudi, bai. Har bitez sarrerok:

cimurra "ride", *cimurtea* "rider, fourir", *cimurtasuna*, *cimurdura*; *circilla* "deçhiré en ses habits", *circiltcea*, *circildura*, *circiltasuna*, *circilqui*; *cofia* "coüeffe", *cofiatcea*, *cofiadura*; *colera* "colere", *esquer emoc ene coleran egonari* [...], *coleratcea*, *coleratsua*, *coleramendua*; *consolatcea* "consoler", *consolacionea* "consolation", *consolamendua*, *consolagarria*, *consolatçaillea*; *curiosa* "curieux", *curiostasuna*, *curiostea*, *curiosqui*; *çurmindua* "moïsi, vermoulu", *çurmindura*, *çurmintasuna*, *çurmintcea*; *damua* "douleur, regret [...]", *damucorra*, *damutsua* "damuz bethea", *damu gaitziç*, *damugarria*, *damutcea*, *damutçeoç*, *damuztatcea*, *damuztaturic*; *desgogara* "a contracour", *desgogara çait* "il me deplaiçt", *desgogaracoa* "qui deplaiçt", *desgogaramendua*, *desgogoragarria*; *dolua* "deüil", *doluzcoa* "de deüil", *doluzco arropa* "robe de deüil", *dolugarria*, *doluztea*, *dolutsua*; *dukea* "duc", *dukeçça*, *duketasuna*, *dukezza*; *dulcea* "doux, eztiä", *dulcetcea*, *dulcetasuna*, *dulcequi*; *durdusia* "menace", *durdusiatcea* "induriatcea, menacer, froller", *durdusiadura*, *durdusiatçaillea*, *durdusiaz eta mebatchuz*, *durdusiaturic igorri nau*.

Ikusten denez berba gehienek ez dute ez itzulpen ez iturri markarik, eta zenbait hurbilagotik miatzen baditugu, badirudi alor semantiko horretako bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiäz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena (hiztegi aurreko gramatikatzxoan bada zerbait, Vinsonen gustokoa ez izan arren) erabilirik osatuak direla.

Mitxelenak lehen aipatu pasartean Pouvrearen "bekatu" hau arintzat, hedatutzat, jotzen zuen:

Agitz zabaldua dago joera ori, dakigunez, edozein tokitako iztegi-gilleen artean. Yakov Malkielen itzekin, izkuntza aldatu gabe, esateko (*Romance Philology* 12, 1959, 374s.) "Far more numerous an, all told, more insidious are the latent words smuggled in deliberately. In the Romance languages [eta orobat gurean, diot nik (K.M.)] these ordinarily comprise derivatives manufactured with the aid of productive and sharply focused suffixes, in particular of those enjoying unopposed extension, such as *-able* (*-ible*), and *-ador* (*-edor*, *-idor*), on the verbal, and *-ero*, on the nominal side. Such formations are readily understandable, they may at any moment be introduced with impunity; however, the sober truth is that speakers, for some reason or other, do not bother to activate all of these potentialities, and scrupulous lexicographers [baina ba ote horrelakorik guregan?], unless they adopt a preceptive attitude, ought no to tolerate, still less stimulate, their infiltration" (Mitxelena 1961: 370).

6.3. Adibide berri bat: Urte

XVII eta XVIII. mendeetako hiztegigintzaz ari zelarik “mende orietako iztegi-gileen artean bada irugarren bat: Pierre d’Urte praille ibiltaria, Ingalaterran galtzadundua zena. Onek, ordea, atzerrian egonik, etzuen ifloren libururik erabili. Ongi gogoan zeukan Donibaneko izkera azaldu digu, orren parekorik ezpaitzuen gaifera ifloren arkitzen. Eta, batez ere, bere idazlanak eztira oraintsu arte argitara irten; bere iztegia, berriz, oraindik ez” zioskun Mitxelenak (1961: 361-362). Zorionez, eta Patri Urkizuren lanari eskerrak (Urkizu 1989) azkena aldatu da: eskura dugu Urteren hiztegia eta are hura bezain baliagarri izan daitekeen haren bihurkera (ia osoa) ere.

Alabaina, zehaztasun asko eta asko gehiago izan arren orain Urteren bizitza eta lanaz, funtsean ez dirudi haren hiztegigintzazko irudia aldatu denik. Larramendiri helburu garbizaleengatik hainbat hitzberri asmatu beharra leporatuz (“aurre-iritzi eta helburu honekin gertatuko zaio aita Larramendiri hitz asko asmatu behar izatea kutsua eta usain jator bat mantentzearren”, Urkizu 1989: 107) eta garbizalekeriaren gaitzez mintzatu ondoren, “Urtek erdaratik hitz pila bat hartzen du, Leizarraga beskoiztarrak baino areago oraindik” kontrajartzen dio Urkizuk (1989: 107-109); “argi eta garbi ikusten da inongo aurre-iritzirik gabe, nondikan zetorren hitza gutxi axola zaiolarik zerabiltzala urtek hitz guzti horiek, eta horrela jokatzeko arrazoi bakarra bere sorterrian eta hazerrian, Donibane Lohizunen, horrelaxe erabiltzen zizutela, duela” ere gehituaz (Urkizu 1989: 109).

Gainerako Euskal Herrietan baino gehiago izango ote zen ez dakidan arren, Donibanen maileburik zatekeenik eta han ikas Urtek ez dut nik ukatuko; zalantza gehiago dut, Mitxelenak aipatu, eta Urkizuk berak askozaz zabalago ikertu Urteren bizitza ibiltaria ezagutu ondoren, guztien etorkia hangoa denentz. Urkizuk Larramendiri han-hemen kontrajartzen dion Urteren herrikoitasuna, ordea, beste alderdi nagusi batetik ere pitzatua dugu (Larramendiren “usain jatorrez” ikus Lakarra 1985a eta hemen § 7.). Behin baino gehiagotan ukitzen ditu Urkizuk Urteren hiztegian ageri diren hitz konposatu eta eratorriak; *kontr-* dela eta “askotan azaltzen da eta oso herrikoia da” diosku adibideok hautatuaz: *kontragaitz*, *kontrapasio(ne)*, *kontrapozoin*, *kontraparte*, *kontrapisu*, *kontrasorgin*, *kontregin*, *kontrintresa*, *kontrusantza...* (1989: 111); aurrerago *alkimista* ez baina, “hobeki”, *alkimigile*, *alkimigin* darabilela; *aitzin-*, *atze-*, *basa-*, *ber-*, *bertzen-*, *ema-*, *erdi-*, *ez-*, *haz-*, *leben-* eta *ugaz-* erakusten zaizkigu Urteren lekukotasun gisa aipatu ohi den euskararen atzizki eskasiaren faltari aitz (1989: 115; ikus bertan adibideak); hitzen eraketari dagokionez “jator, herrikoi eta bizi agertzen zaigularik hemen ere” aurkezten zaigu (1989: 124), etab. Alabaina, 129. orrian Azkue eta Lhanderen hiztegieta agertzen ez diren eta Larramendirenak “bezain egoki *asmatuak*” diren hitzak aipatzen zaizkigu, eta 134.enean “gure uste apalez Urte Larramendi bezala edo antzera ibilia izango zen ere Lapurdi eta Xuberoa aldeko belardi, zelai, soro, mendi, eta baserrietan galdezka eta bilduaz arloan hitz sailak, eta horrela bildutako izendegiez baliatuko zen dudarik gabe latin hiztegia itzultzeko eta hitz bakoitzari bere ordaina emateko” esaten bada ere, handik aurrera biltzen den zenbait alor semantiko begiztatu ondoren neke zaigu hori hertsia hertsian sinestea. Hor diren *arimegoitza*, *arrazoinlari*, *basajainkotasun*, *bataialari*, *desaitorra*, *erdiainko*, *fraidetegi*, *katikisatzaileen kronikiskribalari*, *oroitliburu*, *ostiatoki*, *obrasmatu*, *obrasmatzaile*, *bankarrutgile*, *bizerrege*, *dirutoki*, *parlamentegi*, *parlamentetxe*, *dirubankazain*, *harrimo-*

rroilgile, merkaturiazain, eta hiztegiaren gorputzean eriden daitezkeen dozenak eta dozenak (*abuaztagarri, adarbestiadi, adiskidearazgarri, aflijigarri, agradagarritasun, abantzarazgarri, aitzinguardia, akusagarri, akusalari, alarguntasun, aldarontasun*, etab. horrela ote?

Eta asmaketa ez da mugatzen latin-euskara hiztegiara. Hara Gramatikako zenbait hitz Donibane (eta bestetako) hizkera herrikoitik jasoak begitانتzen ez zaizkidanak: “redempteur” *errescatatçaillea*; “ciel empiré” *ceru goréna*; “l’orgueil” *superbioa* ou *urguillu-tassuna*; “luxure” *lobitassuna*; “paresse” *naguitassuna*; “graisse” *guicentassuna*; “secheresse” *idortassuna*; “bonté” *ontassuna*; “politesse” *leguntassuna*; “blancheur” *churitassuna*; “ame, raisonable, sensitive, vegetative” *arima, arraçoingaya, sentigaya, neurrigaya*; “droiture” *çuçentassuna*; [nom substantif] “du bien” *ontassuna*; “richesses” *aberastassunac*; “amitié” *adisquidetassuna*; “sagesse” *prestutassuna*; “force” *indarra* ou *borthiztassuna*; “honnetéte” *onbestassuna*; “tremblement” *ikhara* ou *ikharamendua*; “esclavage” *esclabotassuna* ou *gathibutassuna* eta beste hainbat eta hainbat *-tasun* eta *-keria* baliatuaz sortuak.

6.4. Hitzberriak hiztegiileen testuetan

Lakarra 1985a-n komenigarri iruditu zitzaidan zerbait esatea Larramendik asma-tutako hitzberrien etorkizunaz eta, L-k bere euskarazko idazkietan egiten duen erabileraz, erabileraz hau dela kausa zalantzan jarri izan bait zen L-ren “seriotasuna”; beste hitzez, idatzi izan da hitzberriak Hiztegiaren egiturak (erdara-euskara) jartzen zuen atekatik bere burua ateratzeko (baina ikus § 3.1.) baliabide maltzurra baino ez zirela. Iritzi horri jarraikiz, ateka horretatik kanpo zenean Hiztegia osatu ondoren, eta honenbestez etsaien irainak suntsiturik, asmaketok ez omen zuketen arrazoirik eta L-k bertan behera utziko omen zituen bere euskal idazkietan. Era berean, jarrai-tzaileak ez omen zitzaizkion itsuki jarraiki neologismoen praktikan, benetazko herri euskararen ezagutza sakon(ago)agatik edo.

Aurreiritziok zuzenduak dira dagoeneko (Lakarra 1985a, Sarasola 1986, Urgell 1986, etab). Larramendik erabiltzen zituen hitzberriak bere euskarazko zatietan, eta hori, berak dioskunez, baita Hiztegia argitara baino lehen ere (cf. Lakarra 1985b). Ezin espero dezakegu, ez eta gutxiagorik ere, *Hiztegi Hirukoitz*-eko hitzberriak oro L-ren testu laburregien agertzea; ez du lekurik, betarik ez beharrik. Bihur gaitezen berriro egilearen asmoetara eta gogora dezagun hitzberriak soilik teknika eta zientzi gaietakoak (“facultativas”) direla; ez ditugu, beraz, hortik kanpo zer itxadon ez L-ren ez besteren testutan.

Hitzberriak ez ziren oso premiazko dotrina lllabur eta sinpleak egiteko; batez ere euskara idatzian tradizioz bada erlijiozkoa delarik, hain zuzen. Alabaina, liburuak luzatuaz eta gaiak ugarituaz eta jaikiago eginaz joanez gero, lehen ukitu gabeko gauzak ateratzen ziren eta, horiekin batera, gauzok deitzeko berben beharra sortzen (cf. Mitxelena 1984a: 15).

Larramendirekin egindakoaren antzekorik egin zitekeela iruditu zait Pouvreau eta Urtterekin. Hara begirada arin baten emaitzak (hitz bakoitzetik adibide bakarra, lehen aurkitua, ematen dut):

Pouv. Imitacionea 23 *ilhuntasun*, 24 *iaquintasuna*, *aberatstasun*, *galcorren*, 25 *bitzguilleac*, (çure) *iaquingabea*, 27 *erorcor*, *hautscor*, *galgarrietara*, 29 *largotasun*, 30 *flacotasuna*, *mingacorra*, 32 *guthiciadurari*, 33 *superbiotasunari*, 34 *fehçototasunaz*, 38 *lainçotiartasuna*

ren, 41 *fasticagarriac*, 42 *fermugabetasuna*, 45 *probetchugarri*, 47 *bautscor*, 51 *epeltasuna*, *ansigabetasuna*, *berotasunetic*, 55 *solbasquerietan*, *urguillutasunetic*, *devocionetsu*, 57 *pisutasunaz*, *vanaloriasaleentzat*, 256 *fede-dudagabeco*, *languiadura*, *bessarcatçaillea*, *flacotasunetic*, 257 *bibotzgabetasuneco*, *gogoetatsu*, *devocionegabeco*, *devocionetsu*, *eztitaneco*, *vicigarria*, 258 *garbitasuna*, *saindutasuna*, 259 *lanquidea*, *ecin icusizco*, *obratçaillea*, *beregaineco*, *eguinbideari*, 261 *conseillaria*, *beharquietan*, *laincozcoaren*, *humiltasun*, *devocionetsu*, 262 *urriquemendu*, *cilbeguiqui*, *bildumatugabeac*, *bertsailluetan*, *humilgarrien*, 263 *berantcor*, 265 *simpletasunean*, 266 *esque(r)gabetasunen*, 267 *bidegabeztatu*, *muturtasuna*, *haserredura*, 269 *loakartasun*, 271 *distiaduraren*, 272 *doatsutasuneco*, *Jaincotasunaren*, 274 *sendagarrizco*, *apeztasuneco*, 275 *maitaria*, *saindutasun*, *biotzberatasun*, 277 *baqueguillea*, 278 *miragarriqui*, *ontasuna*, 281 *bigoindura*, 285 *arguidunac*.

Pouv. Petits oeuvres, 5 *saluatçaillea*, *saluaria*, 6 *mintçaillea*, *minçaria*, *laboratçaillea*, *irakastçaillea*, *irakaztuna*, *ikaztuna*, *ikaslea*, *çuburtasuna*, *çuburtcia*, *irakazmendua*, 7 *berreguindura*, *berreguintasuna*, *berreguinqueria*, *liçunqueria*, *liçuntasuna*, *liçundura*, *erboqueria*, *erbotasuna*, *asquitasuna*, *asquitcea*, 11 *crueltasianian*, *barrencorric*, 13 *urruntasuna*, 15 *primutasunaren*, 17 *billusgorritasunaren*, 18 *miraculluscoac*, 20 *maitatçailley*, *laincozcoaren*, 21 *bortbiztasunaren*, 25 *compligarri*, 28 *abakadura*, *urguilluqueriac*, *abalkeetasunac*, *neurrigainezco*, *burupea*, 29 *creatugabea*, *otboitzguilleen*, 30 *peinadura*, 31 *goratasunaren*, *beberatasunaren*, 32 *ecin billezco*, 33 *maitarasun*, *miragarritasunac*, *nabasmenduco*, *beregainezco*, 34 *oborezcoaren*, 35 *seruitçutasun*, 36 *etçheguille*, *miragarri*, 37 *berdindurac*, *lerrodura*, *munduguilleac*, 75 *guertihança*, 76 *burupçutasun*, *gogortasunaren*, *seculacotasun*, 77 *beguitartetsua*, *liberalitasunen*, 78 *iustugarritasunaren*, *saindumenduaren*, 79 *compligarri*, 80 *mudagabeco*, *naturaleçazco*, *gaytasunaren*, *ukigarri*, *obligagarritzco*, *èppagarriric*, 82 *iustutasunaren*, *eraguintcetara*, *ordenatçaille*, 83 *esquiribatçailleac*, 84 *sebitasunezco*, *espantagarri*, *pompieresunez*, 86 *saindugarritasunaren*, *etborquizco*, *sebitasunetic*, 88 *neurrigabeco*, *ondocotasunaren*, *biltcecotasuna*, *barrayamenduac*, 89 *eguitateac*, *ezbiltcecotasun*, *ezgaltcecotasunetic*, *galtcecotasunera*, 90 *batetarasuneraino*, *ithurburuzco*, 91 *hobengabetasuneco*, *baldintasun*, *legueguille*, 92 *hobengabe*, *hobengabetasuna*, *obizcampoco*, *cimendatçaillearen*, 93 *iustutasuna*, *libratçaille*, *bozcarioçaille*, 95 *nothagabeco*.

Urte Biblia 1 *etbórquia*, *bedadurabat*, *egozquia*, 2 *berrestacibillquiac*, 5 *agradagárria*, *guticiagarria*, 6 *etsáitassuna*, 10 *crueltassun*, *biburqueriez*, 11 *liçetassuna*, *çabalassuna*, *baltotassuna*, *berrestaqui*, 12 *hegaldun*, 14 *gaztarrassunetic*, 15 *orbóitçapéna*, 16 *abalquisuna*, *eztitassunean*, 114 *sariçáleac*, 115 *lebensorthúen*, 116 *esclabotassun*, *filistintarren*, 117 *çamaldunetan*, 118 *goybeltassuna*, 119 *saindutassunean*, 120 *primuontassun*, 124 *bideangoaille*, 126 *adartrompeta*, *armadalekbuan*, 127 *ieloscor*, 128 *naussitassunari*, 129 *neurrimendútic*, *maitarassunetic*, 129 *guíçaescláboa*, *emaescláboa*, 130 *oboinqueria*, *emasorguina*, *imaijnadoratçaillea*.

Erakusgarri huts honi gutxi (kopuruz zein atzizki ñabartasunean) deritzonak gogora beza zein testu moeta ren aurrean garen eta artean honelakoetan zutela, bat izatekotan, idatzizko tradizio rik. Ohar bedi, orobat, ez diodala ez bataren ez bestearen kasuan (bereziki Pouvreauneean) hitzok oro beraieak asmatuak direla —batzu bai zalantzarik gabe—; aski zait beren lexikografi lanaren eta idazle ihardunaren artean gehiegizko kontraesanik ez dela erakustearekin.

7. Garbizaletasunaren historiako oharrak

7.1. Larramendi garbizaletariaren aitzindari?

Lakarra 1985a-n erakutsi nuen dagoeneko ez zela zuzena Aranaren aitzindaritzat joaz Larramendi garbizaletzat izatea hari buruz lehenago irakurri lege: “primera raíz

del carácter teórico y purista que siempre se ha dejado sentir en el tipo de idioma utilizado por la literatura vasca meridional" (Sarasola 1976: 127), "arraigando en el sentimiento vasco la semilla —y plaga— de los puristas de principios del XX" (Sarasola 1976: 55, eta cf. gorago aipatu Urkizu 1989). Hitzberriak zertarako nahi zituen ezaguturik eta orobat gainerakoetan eskatzen duen erdiko bidea, zail egiten da pentsatzea L-ren hiztegiari "usain jatorra" (dena dela hori) mantendu asmoz mailebuak ez direla izango pentsatzea. Lehendabiziko orrialde dozenan eta begi kolpe batez hauek aurkitu ditut esaterako: *abadesa, abadesea, abadia, abadearen barrutia, banderaduná, banderatua, abaninoa, abarcatu* ("abarcár"), *abeceá, abetoa, bezatu, abiatu, bigoteduna, abilidadea, testamentu bague, bizcochatua, ablativoa, abollatu, abollatzallea, abollantza, abollatzea, bolsatua, botiñatua* ("abotinado"), *botoitu, botoitzea* ("abotonar"), *abrigatu, arropaz, apirilla, broqueldu* ("abroquelarse"), *ezcutatzea, absolvitú, absolvitzea, absolvicioa, absolvigarriac, abstinencia, cabal eguin, cabaldu, acabatu, acabatzea, acabaraci, acabantzá, acaballá, calcatu, calcaria* ("acalcador"), *calcatzallea, canaleztatua* ("acanalado"), *cañabera, cañaberatzea, canabelatua*. Azkueren galdera ikurrik ez antzeko salatzailerik gabe dira, orobat, "Cielo" *cerua*, "iglesia" *eleiza, eliza*, "ley" *legue* eta beste. Izan ere L-ren usadioa aski urruti gelditzen da XX. mende hasieratik zabaldu diren, baina ez bakar ez lehen diren, (ustez bederen) ezagunagoetarik.

Garbizale zen Larramendi, noski, eta behin eta berriz iharrosi ohi zituen halako ahuntzerdara, euskara, gaztelera eta beste hizkuntzen nahaste mordoiloak, lehenago Etxeberrik egin bezala:

mintzatceco manera astrugaitz nahasi maneragabecoa, hitz bat latinez, bertcea francesez, bertcea gastelaniaz, edo italianoaz, eta bertce gaineraco ahotic atheratcen tuzten hitcez jar çaitetzeque dudatcen ala diren Antipodetacoac, ala Barbariacoac; guisa hunetan eguiten dute saltsa bat hambat saltsacari diferentez appaindua, eta hain çappore gaitceracoa, non munduan den sabaldarraçoric handienari-ere eman baiteçoque higuintça, edo goragalea. (Etx. 167)

Horrelakotsuak anitz eriden daitezke, ez soilik hiztegiaren hitzaurrean, baina baita *Corografía*-n edota Mendibururi egin hitzaurre-gutunean ere:

Alabañan [sermolari] guchic daqui bere jayeterriço Eusquerearen erdiá, eta alpérrac diradén bézala, eztute icasi nai gueiago, ta éztije nai béren burúai atsecabéric emán. Baña onetatic cer guertatzen dá? Daquiten piçca arequin, hitz molcho, escúmen baten diña eztán arequin nola eciñ adierázo dituztén beren esacariac, badarasáte púlpituan hitzera naasi bat, beñ Eusquéra, beñ Erdéra, beñ Latiñera, gucia leudatuá, ciquindúá, baraustuá: ceñean dirudién, igo diralá gaiñ artará enzúle[ei] burlá eguitera. (*Autobiografía*, 279)

Haatik, ezin har haren pentsamolde eta jokoa garbizalekeriaren lekukotzat. Mitxelena idatzi legez (1983a: 20) "nekerik gabe ager daiteke zer nahi izan zuen Larramendik euskarari, euskara idatziari, buruz. Euskarak burua jasoko bazuen... premiazkoa iruditzen zitzaion... artean ez bezalako euskal prosa erabiltzea: garbigoa, jatorragoa, apainagoa". Komeniko da, bada, garbitasuna eta garbizalekeria be-reizten hastea L-k lehenago Etxeberrik bezala ez bait du ezer bat baino gehiago itsutu duen bigarrenetik.

Mitxelena (1983a: 21) ohartarazi duenez, Akademien garaian bizirik, halabeharrez zatekeen garbizale euskara hizkuntza landuen sailean sartzeko. Akademiak gogoratzen zaizkigunez gero garaiko giroaren erakusgarri, komeni bide da Gili Gaya-k (1963: 18 hh) Espainiakoaren lexikografi lanaz esandakotik zer edo zer hona ekartzea:

(...) hay que tener en cuenta que la preocupación académica esencial en aquel momento era el *casticismo*, entendiendo esta palabra en su sentido rigurosamente etimológico de *castizo*, lo que pertenece a la *casta*, lo patrimonial o lo que es claro y propio. Por no ser claras ni propias se desechaban las extravagancias no castizas del último barroco. Este concepto de *casticismo* pertenece sobre todo a la primera mitad del siglo XVIII, y no debe confundirse con el *purismo* que sobreviene por la lucha antigalicista en la segunda mitad del siglo, y dura buena parte del siglo XIX. El *purismo* surge del *casticismo*, pero es un concepto más restringido y polémico.

Hor egin berezikuntzak eta horren ondorioek (dialektoetatik eskuzabal hartu hitzez, esaterako) badukete interesik gure XVIII. mendeko hiztegegintzaren eta hizkuntz ideien inguruko eztabaidetan, noizbait azterketa patsadatsuagorik egin baledi, bederen; nolana ere, banago lanean zehar aipatu diren eta oraindik bil daitezkeen hainbat pasartek, Etxeberri eta Larramendi Gili Gaya-ren "casticismo" horretan errazago kokatzen dituztela bestetan baino.

7.2. Garbizaletasuna Larramendi aurretik

Garbizaletasunen bat, mailebu gordin eta premiagabeen aurkakoa eta hitz jator eta eskurakoen aldekoa besterik ez bada ere (cf. Lakarra 1985a) izan zen, ordea, L aurretik euskal idazle landuen eta are hiztegegilerik arruntenen artean ere. Garibairekin hasten eta Mogeekin oraindik jarraitzen zuen arren Bilboko euskararen ospe gaiztoak, hara Mikoletak bere *Modo breve para aprender la lengua vizcayna*-n hitz zerrendaren aurretik jarri zuena:

Pondremos aquí un vocabulario breve de los nombres que más exquisitos son en nuestra lengua, porque hay muchos que con el mismo sonido y significación del romance se vascuencean, como "sermón" *sermoea*, "considerar" *consideradu*, etc. Esto es lo que más puede enseñar la teórica: la práctica es lo que más obra en la demostración de nuestro idioma como en los demás, pero más en éste, etc.

Ondoren (eta *Diccionario breve de vocablos los más usados en vascuence propio, puestos por orden alfabético* izenburu esanguratsua) pean) bi hitz horiek saihestu arren, hor dira "abad" *abadea*, "abadesa" *abbadessea*, "abatida cosa" *baxua*, "abatirse" *baxadu*, "abilidad" *abilidadadea*, "a buen tiempo" *dempora onean*, "acordarse a coro" *acordadu*, "azafrán" *azafraea*, "azucar" *azucarea*, "alcalde" *alcatea*, "ánade" *ansarra*, "ángel" *angerua*, etab.; baina baita (eta besterik gerta bide zitezkeen) "avezar, enseñar" *yracasi*, "ablandar" *bigundu*, "abollar" *sapaldu*, "abreviadamente" *laster*, "acompañar" *lagundu*, "apetecer" *guratu*, "apetito" *gurea*, "árbol" *arecha*, "afoyo" *errequea*, "asomar" *aguirtu*, "atolladero" *baçaça*, "barco" *batela*, "barquero" *batelerua*, "barreno" *guimaleta*, etab.

Gorago (§ 4.1.) euskara-frantsesaren eta frantses-euskara hiztegieta hitzberrien maiztasun eta eraketaz ikusi ditugun bikoiztasunen kide bide dira honakook ere:

<i>abondancia, frangancia, abundance</i>	: abundance, <i>frangancia</i>
<i>abandonatcea, largatcea, abandonner</i>	: abandonner, <i>largatcea</i>
<i>affligitcea, tristatcea, affliger</i>	: affliger, <i>axekhabeztatcea</i>
<i>aise, errech, aise</i>	: aise, <i>errech, gogacara</i>
<i>arbola, çubatça, arbre, m.</i>	: arbre, <i>çubatça</i>
<i>arroganta, furfuiatxua, arrogant</i>	: arrogant, <i>furfuiatxua</i>
<i>attencionea, artha, attention</i>	: attention, <i>artha</i>
<i>borondatea, volunté, f.</i>	: volunté, <i>gogoa</i>
<i>canala, istuna, canal, m.</i>	: canal, <i>istuna</i>
<i>data, date, f.</i>	: date, <i>egunca</i>
<i>dignea, gaia, digne, m.</i>	: digne, <i>gai, gaia</i>
<i>errefusatcea, refuser</i>	: refuser, <i>eza ematea</i>
<i>erlequia, relique, m.</i>	: relique, <i>qutxua</i>
<i>erruiñatcea, ruiner</i>	: ruiner, <i>billaquatcea</i>
<i>faltatcea, manquer</i>	: manquer, <i>hutsquitea</i>
<i>flacatcea, affoiblr</i>	: affoiblr, <i>herbalcea</i>
<i>frescoa, frais</i>	: frais, <i>berria, hecea</i>

Nabarmena da bigarren hiztegian lehendabizikoan Léclusek salatzen zituen (cf. Lakarra-Urgell 1988) gehiegizko erdarakadak ezabatu nahi izan direla, ordain jatorrak edo mailebu errotuagoen bitartez. Kasuren batean euskara-frantsesean izanik dagoeneko euskal hitz garbia, mailebu gordina ezabatu egin da besterik gabe.

Hurrengo sarrerotan ere garbizaletasun bera isladatzen zaigu; mailebuak desagertu ez arren, ezarri da besterik ere haien aldamenen bigarren hiztegian:

<i>airatcea, voler</i>	: voler, avec ailes, <i>hegaldatcea, airatcea</i>
<i>akhusatcea, accuser</i>	: accuser, <i>acusatcea, gaineguina</i>
<i>akhabatcea, achever, finir</i>	: achever, <i>neitcea, akhabatcea, finir, akbitcea</i>
<i>arraça, leiñua, race</i>	: race, <i>egoquia, casta, leiñua</i>
<i>arraçoiña, raison</i>	: raison, <i>mengua, çucena</i>
<i>carnaceria, boucherie</i>	: boucherie, <i>carnaceria, baraguite guia</i>
<i>capitaiña, capitaine, m.</i>	: capitaine, <i>aitcindaria, capitaiña</i>
<i>çacua, sac, m.</i>	: sac, <i>çacua, çurruna</i>
<i>detchema, dixme</i>	: décime, dixme, <i>hamarrena, detchema</i>
<i>errenta, rente</i>	: rente, <i>alocaríoa, errenta</i>
<i>ielosia, jealousy, f.</i>	: jealousy, <i>ielosia, bekhaizgoa</i>
<i>ifernua, enfer, m.</i>	: enfer, <i>ifernua, gaistotegua</i>
<i>imagiina, image, m.</i>	: image, <i>imaiina, iduriia</i>
<i>imitatcea, imiter</i>	: imiter, <i>imitatcea, iduricatcea</i>
<i>inspiratcea, inspirer</i>	: inspirer, <i>burutara ematea, burutaratcea</i>

H-ren gramatikan 506-507 hutsegiteen zuzenbidearen aurretik erdiezkutaturik egileak ezarri zuen "Escualdunei gomendioa eta Abisua" hura berriz ere gogoratu beharrean gara. Bertan "haiñitz mudança guisa ematen çaiola escuarari haiñitz herri-

tan” adibideen bitartez erakutsi eta bere liburuan behar diren aldaketak egiteko prest agertu ondoren, ez du ahazten, orobat, idatzi bezala irakurtzen ez den frantsesa euskaldunek ikas lezaten prestatuak zuen “liburu chumetto”-ari propaganda apur bat egitea ere. 504. orrian iragartzen dituenak legez, ezezagun horrena bezain interresgarri zaigu orain segidan datorrena:

baita berce liburu bat bi partetan, lehenbicioa escuaratic verbo gaitz eta erreguelan ez diren batçuen khenceco, hala nola *nago, noba, darasat*, &c. horlaco haifitiz erreguela gabe dire, eta erreguelacoac dire *egoten naiz, goaten naiz, erasten dut*, &c. berce parte da escualdunec berce hitzcuncetatic hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola

<i>Intencionea</i>	chedea
<i>inclinacionea</i>	pendura
<i>inquietatcea,</i>	khechatcea
<i>ingrata</i>	esquergabea, &c.

Lehenbicioac berce hitzcuncetatic dire eta berceac escuara dire.

8. Amaieratzat

§ 2.ean aldatzeko bidean aurkeztu ditudan Larramendi eta euskal hizteigintzarako ikerketak lehenagoko egoera hits hartara iristeko zioak bi eratakoak izan dira, ene aburuz: batetik, eta gauza ezagunegia denez ez naiz honetan sobera luzatuko, euskal filologia bere osoan dabil atzeratua. Beste toki eta tradizio batzutan XIX. mendean edo, gehienez ere, XX.aren hasieran burutu ziren hainbat oinarritzko lan egiteke dira; gainera, euskalaritzaren historiak —anekdota bildumez ari ez garen neurrian bederen— garapen urria izan du eta usuenik ez dakigu zein diganteren ganean igotako ñañoak garen, erraldoi ugari ere inoiz izan ez arren. Bestetik, lexikografia ez da, oro har, teoriara eta hatsarrien garbiketara emanegi diren ikertzaileen baranoa. Azkueren hiztegiaren berrazterketa proposatzerakoan Malkiel lagun hartuaz Mitxelenak (1970) gogoratzen zigun bezala eremu horretan kantitate nagusitu ohi zaio kalitateari, eta oraindik orain erakusgarri apartik eman digun zabarkeria ezagunik aipatzera (au)sartu gabe (oi *batelez* hura eta bere kideak!), itsuek ere bada-kuste kopiaketa eta ebasgoa ohitura gaitzesgarri baino ekandu arrunt eta errotu direla bertan.

Benetako ezagutza filologikoan —litekeena omen norbaitek (baina “hau ere euskaldun, noski”), besterik uste arren— baino xebebrekerietan oinarrituago zen ikuspegia aldatu da eta XVIII eta XIX. mendeetako euskara idatziaren historiarekiko emaitza eta aitzinamendurik izan da azken urteotako bibliografiak irakur ditzanak ikus bide lezakeen legez.

Dakiguna, halere, ezer gutxi da dakikegunera, eta are jakinbeharrera, iristekotan egiteke den guztiaren aurrean: Mitxelenak hasitako L-ren Hiztegiaren Eraskinaren azterketa amaitu; behingoan Hiztegiarekin sartu bere egitura ikusiaz, hitzberri, mailebu, hiztegi-hitzak eta testu-hitzak ezagutuaz eta markatuaz; mailebuen zenbata eta nolakotasuna zehaztu; orobat hitzberriena, zelan sortzen dituen gehituaz (cf., zati batean, Azkarate 1992); hiztegi-hitzena, L eta aurreko eta garaiko hizteigintzaren harremanak azalduaz; L-ren hitzberri (eta hark bertakotuen) iraupena eta bizitza

ikertu (orain, zorionez, *OEH* ezinutzizkoaz balia gaitzezke); *Hiztegi Hirukoitza*-ren eta *Diccionario Vasco-castellano*-ren arteko erlazioa; *HH* eta garaiko eta beranduagoko hiztegien artekoa (Sbarbi-Urquijo delakoarekikoa, esaterako)... Hemen horretaz ezer gutxi aipatu arren (cf. Lakarra 1992b), niri neuri hiztegiaren eta gramatikaren arteko erlazioa eta bakoitzaren tokia hizkuntz teoria eta hizkuntzaren deskribaketaren barnean (cf. Trabalza 1908, Kukenheim 1932, Padley 1976, 1981-85, Ramajo 1987, Ahlquist (zuz.) 1987, esaterako) begitantzen zait ikergai emankor eta sendo, ez soilik L eta Sarako Etxeberriren baina Pouvreau, Urte zein Harrieten —eta are bere benetako testuinguruan kokatutako euskal hiztegitzaren zaharraren— ikuspegi zuzenagorik eraikitzen hasteko. Segur naiz beste dozenerdina puntu gehituko lukeen ikerlari frango litzatekeela, horretan denbora luzeegian jarri gabe gainera. Bat edo beste askatzen saia dadinik ere ez agian faltako.

9. Bibliografia

- Abbott, T. K., 1906, "On an early Latin-English-Basque dictionary", *Hermathena*, XIV, 55-105.
- Ahlquist, A., 1987 (zuz.), *Les premières grammaires des vernaculaires européens* (= *Histoire-Épistémologie-Langage*, IX-1), Paris.
- Altuna, P., 1967, "Larramendiren iztegi berria", *Euskera* XII, 139-300.
- , 1985, "Azpitarteren hiztegi argitaragabea Loiolan" in J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena*, EHU, Gasteiz, II, 1096-1110.
- , 1988, "Axularren eta Sarako Etxeberriren hizkera" in *Euskara Biltzarra. II. Euskal Mundu Biltzarra*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, I, 233-250.
- , 1992, (arg.), "*Cortesia*", *ASJU* XXVI-1, 119-143.
- , & Lakarra, J. A., 1990, (arg), *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Andoain.
- Aquesolo, L., 1967, "Un dictionnaire vasco inserto en *Mémoires de la Langue Celtique*, de Bullet (1755-1760)", *BAP* XXIII, 141-147.
- Arzamendi, J., 1981, "Euskal lexikografiaren historiarako hastapenak" in ZZEE, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 163-193.
- Azkarate, M., 1992, "Larramendiren hitz-eraketa" in J. A. Lakarra 1992 (arg.), 207-219.
- Bahner, W., 1966, *La lingüística española del Siglo de Oro*, Ed. Ciencia nueva, Madril.
- Bilbao, G., 1991a, (arg.), "Glossaria duo vasco-islandica", *ASJU* XXV-2, 315 hh.
- , 1991b, "Larramendiren garaikide bat: zenbait xehetasun Joanes Etxeberri Sarakoak" *ASJU* XXV-3, 751-768.
- , 1992, "Silvain Pouvrearen hiztegi laukoitzaz", *ASJU* XXVI-2, 341-389.
- , Gomez, R., & Lakarra, J. A., prestatzen, *Larramendiren El Imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*.
- Breva, M., 1991, "Las ideas lingüísticas del siglo XVIII en Lorenzo Hervás: la descripción de las lenguas del mundo", *ASJU* XXV-3, 769-781.
- Buescu, M. L. C., 1971, (arg), *Joao de Barros. Gramatica da lingua portuguesa*. Faculdade de Letras, Lisboa.
- Colon, G. & Soberanas, A.-J., 1985, *Panorama de la lexicografía catalana*, Encic. Cat., Barcelona.
- Duvarat, V., 1914, "Le dictionnaire basque et les rudiments du P. Dominique Bidegaray, franciscain du convent de Pau", *RIEV* 8, 6-16.
- Dubois, C., & Dubois, J., 1971, *Introduction à la lexicographie: le dictionnaire*. Larousse, Paris.

- Echenique, Mª T., 1985, "Campomanes y el proyecto de un gran diccionario vasco" in J. L. Melena (arg.) *Symbolae L. Mitxelena*, Gasteiz, EHU, II, 1089-1095.
- Etxebarría, J. M., 1990, "XVIII eta XIX. gizaldietako sei hiztegi argitaragaberen berri" in E. Perez Gaztelu & P. Urkizu (arg.), *Patxi Altunari Omenaldia*, EUTG, Donostia, 63-83.
- Fita, F., 1880-1881, "Suplementos al *Diccionario Trilingüe* del P. Larramendi, escritos en 1746 por el P. Fr. José de María Carmelita Descalzo", *Revista de Ciencias Históricas*. [Barzelona].
- Garate, J., 1961, "Juicios y glosario vasco-latino de Buenaventura Vulcanius", *Euskera* VI, 239-245.
- Gili Gaya, S., 1963, *La lexicografía académica del siglo XVIII*, Cuadernos de la Cátedra Feijoo, n° 14, Oviedo.
- Goitiandia, D., 1754, [Eraskina Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza*-ri]. E. S. Dodgsonen argitalpena, *RLPbC*, 1897, 313-324. Berriz X. Altzibarren tesi argitaragabea, EHU 1989.
- Gómez, R., 1991, "Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia", *ASJU* XXV-3 783-796.
- , & J. A. Lakarra, prestatzen, "Itzulpen liberalak (1820)".
- Gulsoy, J., 1959-62, "La lexicografía valenciana", *Revista Valenciana de Filología* VI, 2-3, 109hh.
- Hualde, J. I., 1991a, "Icelandic Basque pidgin", *ASJU* XXV-2, 427-437.
- , 1991b, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU* XXV-3, 737-749.
- Ibar, (= J. Mocoeroa), 1936, *Genio y lengua*, Tolosa.
- Kerejeta, Mª J., 1991, "Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegiaren" *ASJU* XXV-3, 865-899.
- Kukenheim, L., 1932, *Contributions à l'histoire de la grammaire italienne, espagnole et française à l'époque de la Renaissance*, N. V. Noord-Hollandsche, Amsterdam. Berrarg. H. & S. Publishers, Utrecht, 1974.
- Lakarra, J. A., 1984, *Euskal Thesauruserako Gaiak: Hegoaldeko Testuak (1700-1745)*, tesina argitaragabea, EHU- Gasteiz.
- , 1985a, "Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan", *ASJU* XIX-1, 9-50.
- , 1985b, "Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)", *ASJU* XIX-1, 235-281.
- , 1985c, "Berriz Larramendiren segiziokoez", *ASJU* XIX-2, 439-452.
- , 1986a, "Burgosko Doctrina (1747): I. Testua eta oharrak", *ASJU* XX-2, 533-594.
- , 1986b, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* XX-3, 639-681.
- , 1987, (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, (= EHU-aren Donostiako Ikastaroak), Bilbo.
- , 1991a, "Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi" in J. A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, *ASJU*-ren Gehigarriak 14, Donostia.
- , 1991b, "Martin Harrieten hiztegiak", eskuizkribua, EHU, Gasteiz.
- , 1991c, "XVIII. mendera arteko hiztegi gintza", eskuizkribua, EHU, Gasteiz.
- , 1992a, (arg.), *Manuel Larramendi. Hirugarren Mendeurrena*, Andoain.
- , 1992b, *Ikerketak XVIII. mendeko euskal hiztegi gintzaren etorkiez*. Doktorego tesia, EHU, Gasteiz.
- , & Bilbao, G., prestatzen, *Sbarbi-Urquijo hiztegia*.
- , & Gómez, R., 1992 (arg.), *Euskalaritzaren historiako: I. XVI-XIX. mendeak*. *ASJU*-ren Gehigarriak XVI, Donostia.
- , & ———, prestatzen, "Arakistainen gehigarriak".
- , Urgell, B., 1988, "Lécluse-ren hiztegia: Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)", *ASJU* XXII-1, 99-211.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*, Salamanca. Faksimila Ed. Vascas, Donostia 1978.

- , 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca. Faksimila Hordago, Donostia 1979.
- , 1745, *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia.
- , *Corografía de Guipúzcoa*, J. I. Tellechea Idígorasen argitalpena, Donostia 1969.
- , *Autobiografía y otros escritos*, id, ibid., 1973.
- , *Sobre los fueros de Guipúzcoa*, id., ibid., 1983.
- Lázaro Carreter, F., 1949, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, CSIC, Madril.
- Lope Blanch, J. M., 1990, "La lingüística española del Siglo de Oro" bere *Estudios de historia lingüística hispánica-n*, Arco Libros, Madril, 5-50.
- Mitxelena, K., 1958, "Introducción" in Mitxelena & Agud 1958. [Orain SHLV-n].
- , 1959, "La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)", *Cuadernos de la Cátedra Feijoo*. [Orain SHLV-n].
- , 1960, *Historia de la literatura vasca*, [=HLV], Madril. 2. arg. Donostia 1988.
- , 1961, "Euskal iztegitilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan", *Euskera* VI, 7-22. [Orain SHLV-n].
- , 1964, *Textos Arcaicos Vascos*. 2. arg. ASJU-ren Gehigarriak XI, Donostia 1990.
- , 1967, "Los refranes del cuaderno de Oihenart", *ASJU* I, 11-44. [Orain SHLV-n].
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo.
- , 1974, "De lexicografía vasca (A propósito de *Axular-en Hiztegia* del P. Luis Villasante)", *FLV* VI, [Orain SHLV-n].
- , 1981a, "Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak" in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Deustu. [Orain SHLV-n].
- , 1981b, "Euskal literaturaren kondairarako oinarriak", ibid. [Orain SHLV-n].
- , 1983, "Mendiburu eta Larramendi", *Euskera* XXVIII, 19-23 [Orain SHLV-n].
- , 1984, "Aurkezpena" in I. Sarasola, *Hauta-lanerako Euskal Hiztegia*, GAK, Donostia, I, 11-23. [Orain SHLV-n].
- , 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, J. A. Lakarra (arg.), "ASJU-ren Gehigarriak", 10 Donostia, 2 lib.
- , & Agud, M., 1958, *Nicolao Landucci. Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*, Donostia. [Hitzaurrea SHLV-n].
- Niederehe, H.-J., 1987, "La lexicografía española desde los principios hasta el año 1599" in H. Aarsleff, L. G. Kelly & H.-J. Niederehe (arg.), *Studies in the History of the Language Sciences*, J. Benjamins, 157-166.
- Ormaetxea, N. (= Orixe), 1930, "Larramendiren iztegia", *Euskera*, 252-261.
- Oroz Arizcuren, F. J., 1981, "Lucubración sobre un glosario vasco-latino: El *Parergon* de Vulcanius (1597)", in *Logos Semantikos. Studia Linguistica in honorem Eugenio Coseriu (1921-1981)*. Gredos, Madril, I, 339-357.
- Oyenart, A., 1658, *Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana...* Trad. castellana de J. Gorosterratzu, *RIEV* 17-19. zb.ak.
- Oyharçabal, B., 1989, "Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)", *ASJU* XXIII-1, 59-73.
- Padley, G. A., 1976, *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. The Latin Tradition*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- , 1981-85, *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. (Trends in Vernacular Grammar, I-II)*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Pagola, I., 1992, *Neologismos en la obra de Sabino Arana*, inprimategian.
- Peillen, Tx., 1983a, *Jusef Egiategi. Leben liburria edo filosofo huskaldunaren ekbeia*. Euskaltzaindia, Bilbo.

- , 1983b, "Belako zaldunaren zuberotar hiztegia XVIII. mendean", *FLV* XV, 127-146.
- Pensado, J. L., 1960, *Fray Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*, Cuadernos de la Cátedra Feijoo, nº 8, Oviedo.
- Quemada, B., 1968, *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863)*, Didier, Paris.
- Ramajo, A., 1987, *Las gramáticas de la lengua castellana desde Nebrija a Correas*, Univ. de Salamanca, Salamanca.
- San Martín, J., 1991, (arg), *Jaquin-bide iritarautia Españiaco Neurquidaren, edo Constitucio berriaren erara adreztatua...* [1820], Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Sarasola, I., 1976, *Historia social de la literatura vasca [SHLV]*, Akal, Madril.
- , 1980, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Barzelona.
- , 1986, "Larramendiren eraginaz eta", *ASJU* XX-1, 203-216.
- Segarra, M., 1985, *Història de l'ortografia catalana*. Empúries, Barcelona.
- Soberanas, A.-J., 1977, "Les edicions catalanes del diccionari de Nebrija", *Actes del Col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, 141-203.
- Soto-Michelena, Mª J., 1978-79, "El lexicón de *Refranes y Sentencias de 1596*", *ASJU* XII-XIII, 15-86.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza Ed., Madrid.
- Tellechea, J. I., 1985, "Larramendi en las *Mémoires de Trévoux* (1748)" in J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena*, Gasteiz, EHU, II, 1075-1087.
- Urgell, B., 1985, "Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*", *ASJU* XIX-1, 65-117.
- , 1986, *Añibarroren Esku-liburua eta literatur bizkaiera: aldaketan tipologiatik idazkeraren garapenera*, tesina argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- , 1987a, "Añibarroren inguruan zertzelada batzu" in Lakarra (arg.) 1987.
- , 1987b, "Hiztegi aldaketak Añibarroren *Esku-liburua*-n" *ASJU*, XXI-2, 357-387.
- , 1991a, "Axular eta Larramendi", *ASJU* XXV-3, 901-928.
- , 1991b, "Añibarro Axularren itzultzaile" in J. A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, "ASJU-ren Gehigarriak" 14, Donostia, 315-336.
- , 1992, "Martin Harriet Añibarroengan", *ASJU* XXVI-1, 221-258.
- Urkizu, P., 1971, (arg.), *Tresora hirur lengua yetakua*, *ASJU* V, 175-191.
- , 1986, "Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan", *ASJU* XX-2, 343-350.
- , 1989, (arg.), *Pierre d'Urteren Hiztegia (Londres 1715)*. EUTG, Donostia. 2 lib.
- Urquijo, J., 1910, "Las citas del diccionario de Pouvreau", *RIEV*, IV, 505-519.
- Villasante, L., 1974, "El P. Larramendi y su obra lexicográfica", *LGEV*, Bilbo, II, 169-174 eta 479-483.
- , 1979, *Historia de la literatura vasca*, 2. arg., EFA Oñati.
- Vinson, J., 1891-7, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Facsimilea Urquijoren oharrekin, *ASJU*-ren Gehigarriak 9, Donostia 1984.
- , 1910, "Le vocabulaire de Pouvreau", *RIEV*, IV, 139-141.
- Zelaieta, A., 1988, (arg.), "Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breve de aprender la lengua vizcaína*. Bilbao 1653", Cuadernos de sección, *Hizkuntza eta literatura* 7, 133-214, Eusko Ikaskuntza, Donostia
- Zuazo, K., 1989, "Arabako euskara", *ASJU* XXIII-1, 3-48.